مُنہ آئی گل

(اِک جائزہ)

شہباز ملک ایم۔ اے

پبلی کیشنز چوک اُردو بازار۔ لاہور

مُنہ آئی گل

پنجابی زبان تے ادب دی ترقی دا مسئلہ

(اِک جائزہ)

از

شہباز ملک ایم۔ اے

چھاپن والے

اقدس پبلی کیشنز

چوک اُردو بازار، لاہور

پہلی واری ۱۹۷۶ء
تعداد . . . . پنج سو
مُل . . . . ست روپئے
پریس . . . . پنجاب آرٹ پریس لاہور

پاکستانی قوم دے سچے رہبر

قائداعظم

محمد علی جناح رح

دے ناں

سال قائداعظم ۱۹۷۶ء دے سلسلے وچ

دیباچہ

حقیقتاں دی پچھان

از (پروفیسر) محمد اسمٰعیل بھٹی

شہباز ملک دی نویں کتاب "مُنہ آئی گل" پنجابی زبان تے ادب دے اجہے مسئلیاں دا ایہو جیہا نکھیڑا پیش کردی اے جیہدے وچ سانوں ہر تھاں ڈونگھی سوچ، کھوج علم تے اُچ تے گل دا مکمل شعور ملدا اے۔ اوہناں اپنے تحقیقی تجربے وچ دلیل دے زور تے پیج نوں جوش نال کہن دا وا دا کر کے اوہ کتاب لکھ دتی اے۔ جیہدے نال الجھناں، گنڈھیاں تے جھیڑیاں نوں صاف کرن وچ بڑی مدد ملے گی۔

"مُنہ آئی گل" وچ پنجابی دے مڈھ تے صدیاں دے سفر دی کہانی نوں صاف تے مختصر ڈھنگ نال سمیٹ کے شہباز ملک نے بڑے جگرے تے علمی دیانتداری نال اوہناں مسئلیاں تے چانن پایا اے جنہاں بارے کجھ لوک چپ کر رہندے نیں تے کجھ ڈونگی سوچ بچار دل منگویں نتیجے کڈھدے تے کھلاردے رہندے نیں۔ پر شہباز ملک نے سچی گل دلیل، خلوص تے دیانت نال کیتی اے

اوہدے ایس نتیجے نوں قبول کیتیاں بناں نہیں بن دی کہ پنجابی دی اصل ریت تے روپ اوہ نہیں جیہڑے سانوں پاکستانی پنجاب تے مسلماناں دی روایت وچ ملدے نیں۔ مسلمان لکھاریاں نے ادبی پنجابی دی نیہہ عوام دی بولی تے رکھی تے پھیر اوہناں دے پورے شعور نال ایہدے راہیں پیش کیتا۔ سکھی پنجابی اوہناں راہواں تے پئی ٹردی لگدی اے جیہڑیاں جیوندیاں زباناں نوں سرد خانے لے جاندیاں نیں۔ خیر ایہہ ساڈا مسئلہ نہیں۔ ساڈا مسئلہ اپنیاں حقیقتاں دی پچھان کر کے اپنیاں راہواں آپ بنان دا اے۔ "منہ آئی گل" ایس سلسلے وچ ساڈی ودھیری رہنمائی کر سکدی اے۔

(پروفیسر) محمد اسمعیل بھٹی
شعبہ انگریزی
پنجاب یونیورسٹی۔ لاہور

پہلی گل

اپریل ۱۹۷۶ء وچ اپنے اک سجن ذوالفقار احمد تابش دے آکھن تے نیشنل بُک کونسل آف پاکستان دی اک تقریب جیہڑی جناب سجاد حیدر (ڈائریکٹر، پنجاب آرٹ کونسل) دی صدارت وچ ہوئی سی، میں اک مقالہ پڑھیا سی۔ جس وچ پنجابی زبان تے ادب دے ماضی تے حال نوں مکھ رکھ کے ایس دی ترقی دے سلسلے وچ آؤندی بھلک نوں گویڑیا گیا سی۔ ایس مقالے دے پڑھن ویلے میریاں "کجھ" گلاں "کجھ" بھراواں نوں کوڑیاں لگیاں سن۔ میں ایہناں حقیقتاں دے اظہار لئی ایس کر کے مجبور ساں کہ سانجھا مفاد ہر حال وچ ذاتی مفاد نالوں افضل ہوندا اے۔ میں نہ تے اوس مقالے وچ کسے دی ذات نوں تنقید دا نشانہ بنایا سی تے نہ ای ایس مقالے وچ جدوں کہ میں اوسے مقالے نوں کجھ پھیلا دتا اے تے اپنے نقطہ نظر دے استدلال لئی ودھیرے ضروری حوالے شامل کر دتے نیں۔

اپنا نقطہ نظر پیش کرن ویلے میرے سامنے پنجابی زبان

تے ادب دے پچھلے اٹھ سو ورھے اِک کھُلی کتاب وانگوں موجود رہے نیں۔ سگوں ایہہ نیڑے دے کجھ ورھے تے ہیں آلوں ایس ادب دی پھُلواڑی وچوں لنگھ کے آیاں تے ایس دے پھُلاں تے کنڈیاں نوں ہیں انگ لایا اے۔

میں آس رکھناں کہ میرے نقطہ نظر نوں دھیان نال ویکھیا جاوے گا تے ایس سلسلے وچ پنجابی زبان تے ادب دے مفاد نوں مکھ رکھ کے ٹھنڈے دِل نال ایہناں گلاں نوں سمجھن دی کوشش کیتی جاوے گی۔ نالے ایہہ کہ ذاتی مفاد نوں اک بنے رکھ کے قومی مفاد تے سانجھے بھلے نوں افضل جانیا جاوے گا۔ ایس گل دی وی آس کیتی جاندی اے کہ اختلاف (جیہدا حق ہر اِک نوں حاصل اے) دے اظہار لئی اجتماعی حقیقتاں نوں نظر وچ رکھدیاں اپنے نقطہ نظر دے اظہار لئی استدلالی ڈھنگ اختیار کیتا جاوے گا۔

شہباز مُلک ایم۔ اے

یکم فروری ۱۹۷۶ء

۸۔ سلطان پورہ روڈ۔ لاہور ۶

باب ونڈ

۱- پنجابی زبان دا مُڈھ۔

۲- پنجابی ادب دا مُڈھ تے مُڈھلا دَور

۳- پہلا مغل دور (۱۵۲۶ء - ۱۷۰۷ء)

۴- دوجا مغل دور (۱۷۰۷ء - ۱۸۴۷ء)

۵- انگریزی دور (۱۸۴۷ء - ۱۹۴۷ء)

۶- آزادی دا دور (۱۹۴۷ء - ....)

الف - بھارتی پنجابی (گورمکھی)

ب - پاکستانی پنجابی

۷- مُکدی گل

پنجابی زبان دا مڈھ

جس پنجاب دی اج اسی گل کرنے آں ایس دی تاریخ کسے زمانے وچ آریاں دے حملے توں شروع ہوندی سی، ایسے حساب نال ایس دی بولی نوں آریاں دی بولی وچوں نکلیا منیا جاندا سی، پر موہنجو داڑو، ہڑپہ تے کوٹ ڈیجی دے تھیہاں دی کھدائی مگروں جیہڑی رہتل دا کھوج ملیا اے۔ ایس نے ایہناں نظریاں نوں اک وڈھیوں ای بدل دتا اے تے سیانیاں نے دلیلاں نال ایہہ گل ثابت کر دتی اے کہ آریاں توں پہلاں ایس خطے وچ اک ودھیری ترقی والی تہذیب موجود سی جس نوں دراوڑی تہذیب کہندے نیں۔ سیانے تے ایدوں وی اگے اپڑ کے ایس گل تیکر چلے گئے نیں کہ دراوڑی توں پہلاں دی ایتھے منڈا قوم آباد سی۔ جس وچوں منڈاری قبیلہ حالی توڑی بھارت دے کجھ حصے وچ رہندا اے۔ سیانے ایہہ وی دسدے نیں کہ پاکستان دے صوبے بلوچستان تے سندھ وچ وسدے براہوی قبیلے

---

[1] اردو زبان کی قدیم تاریخ۔ عین الحق فرید کوٹی

دی زبان دراوڑی خاندان دی اے۔ ایس سلسلے وچ ڈاکٹر گریسب[1] بڑی اہمیت رکھدے نیں۔ جنہاں سب توں پہلاں ایس بارے کم کیتا۔ عین الحق[2] فرید کوٹی ہوراں وی سنہ ۱۹۶۰ء دے اپنے اک مضمون وچ ایس گل نوں ثابت کرن دی کوشش کیتی کہ پنجابی وی دراوڑی پکھ دی زبان اے۔ ایس سلسلے وچ اوہناں نیں ڈھیرے سانجھے لفظاں دا ویروا وی پایا۔ اوڑک اوہناں دی ایہہ کھوج اگے ودھدی اپنے پورے نک نقشے نال اوہناں دی کتاب "اُردو زبان کی قدیم تاریخ"[3] دے رُوپ وچ سامنے آئی۔ جس وچ اوہناں بڑے پکے پیڈے ڈھنگ نال اپنی ایس گل نوں ثابت کیتا۔

ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، سنسکرت نوں پنجابی دا ماخذ مندے نیں تے ایس بارے کجھ مثالاں وی دیندے نیں، اینج ڈاکٹر کلا سنگھ بیدی اپنی کتاب "بھاشا وگیان" دے کانڈ "پنجابی دی اُتپتی" وچ ایہہ من دے ہویاں کہ آریاں توں پہلاں نگرو، پھر آسٹرک تے پھیر دراوڑ لوک، ایس خطے وچ آئے تے پھیر آریا آئے۔ اوہ لکھدے نیں کہ اوس ویلے ایس خطے وچ آسٹرک بولی، بولی جاندی سی، جیہڑی مدغاسکر دے ٹاپو تیکر کھنڈی ہوئی سی۔ دراوڑ

۱۔ اورینٹل کالج میگزین، نومبر (۱۹۶۲ء) ص ۲

۲۔ "پنجابی ادب" لاہور برائے ماہ اکتوبر سنہ ۱۹۶۰ء

۳۔ اُردو دائرہ معارف اسلامیہ جلد ۵، کراسہ ۱۱ ص ۶۶۵

آئے۔ جیہڑے ساریاں قوماں وِچوں اُچ کوٹی دے سن، ایہناں دی تہذیب دی بڑی ترقی یافتہ سی تے جدوں آریا آئے تے اوہناں نوں ایہناں دراوڑاں نال لوہا لینا پیا۔ ایہناں دی بولی نوں ڈاکٹر بیدی ہوری ملنویہ آکھدے نیں تے آریاں دی بولی اُتے ایس دا اثر دسدے نیں۔

آریاں نے پنجاب وِچ آن کے جیہڑا رِگ وید بنایا ایہہ ایسے اثر والی بولی وِچ سی۔ جس نوں ویدک سنسکرت آکھیا جاندا اے۔ ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی اجوکی پنجابی تے باقی بھارت آریائی بولیاں دا ماخذ ایہو ویدک سنسکرت دسدے نیں۔ پنجابی اپنی مڈھلی شکل توں اگے ٹُردی پشاچی پراکرت، پشاچی اَپ بھرنش تے پھیر پنجابی دا رُوپ دھار گئی۔ ڈاکٹر بیدی ایہہ من دے نیں کہ موجودہ پنجابی دا مڈھ ۷۱۲ء (محمد بن قاسم دا زمانہ) توں بجھنا شروع ہو گیا سی۔

ڈاکٹر[1] بنارسی داس جین لکھدے نیں کہ آریاں دے آون توں پہلاں پنجاب وِچ لوک دراوڑی ٹبر دیاں زباناں بولدے سن۔ آریا آئے اپنی بولی سنسکرت دی نال لیائے جس وِچ اگے چل کے اوہناں رِگ وید بنایا۔ آریا تہذیب تے سنسکرت زبان وِچ کجھ اجیہی طاقت سی جو ایس نے دراوڑی وغیرہ پُرانی تہذیب تے زبان تے اپنا غلبہ پا لیا تے اوہناں دی تھاں آپ مل لئی۔ جین ہوری ایدوں اگے دوجیاں وِدواناں وانگوں ای کہندے نیں کہ سنسکرت توں

۱؎ پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر، بنارسی داس جین ص ۱۷، ۱۸

پراکرت بن کے سنہ ۱۰۰۰ ئیسکر آپڑھ کے نویں بولی بن گئی۔

ایہہ سارے سیانے اِک تھاں آ کے اِک دوجے نال اختلاف کر دے نیں تے اوہ ایہہ اے کہ کُجھ دا خیال اے کہ پنجابی دا جُثہ دراوڑی اے تے کُجھ کہندے نیں کہ ایہہ آریائی جُثّے دی اے الفظاں دے بھنڈار دل جھات مارئیے تے جتھے دراوڑی لفظ ڈھیر نیں اوتھے سنسکرت دے لفظاں دی وی کوئی گھاٹ نہیں۔ ایس توں انکار تے نہیں کیتا جا سکدا کہ سنسکرت دا تھوڑا بوہتا اثر موجود اے پر ایہہ ای گل ایس نوں سنسکرتی یاں آریائی جُثّے والی نہیں بنا دیندی۔ لسانی نکھیڑے لئی زبان دے اندرلے تے باہرلی بنتر نوں ویکھنا پیندا اے تے ایس نکھیڑے وچ ایس گل دا پلّا بھارا رہندا اے کہ پنجابی دراوڑی جُثّے دی اے۔ اُنج سنسکرت نے ایہدے اُتے ڈھیر اثر پایا تے ایہدے لفظ داہ داہ اپنائے۔

کھوج تے پرکھ دے ایہناں سُنّے پرمنّے دیریاں سنے بحث نویں پنجابی زبان دیاں جڑھاں نوں پنج ہزار ورھیاں توں وی پہلاں دیاں دراوڑی بکھ دیاں زماناں نال رلایا اے تے ایہہ مجھو کُجھ اپنے طور تے ثابت کر کے وی دکھا دِتّا اے۔ پر ایہہ گل دی حق سچ اے کہ پنجابی دی پچھانے جان والی شکل برصغیر وچ مسلماناں دے پیر دھرن اُتے ہوند وچ آئی۔

۲- پنجابی ادب دا مڈھ تے مڈھلا دور

ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، کرپال سنگھ کسیل، گیانی ہیرا سنگھ درد، اتے عبدالغفور قریشی پنجابی ادب نوں اٹھویں نانویں صدی عیسوی توں شروع کردے نیں، کرپال سنگھ کسیل دا آکھنا اے کہ ایہو زمانہ اے جدوں پنجابی بولی اپ بھرنش توں نکھڑ کے پنجابی دے اجوکے روپ وِچ آؤنا شروع کیتا۔ ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی بارے ایہہ دسیا جا چکیا اے کہ اوہ ایس دا مڈھ سنہ ۷۱۲ء توں بھیا دسدے نیں تے ایہہ سنہ تہانوں پتہ اے عظیم مسلم جرنیل محمد بن قاسم دے سندھ فتح کرن دا سنہ اے۔ اُنج برصغیر وچ مسلماناں دا پھیرا ٹورا تے ظہور اسلام دے نال ای شروع ہو گیا سی۔ اٹھویں صدی عیسوی وچ جدوں مسلمان باقاعدہ طور تے وارد ہوئے تے سندھ وتوں ملتان تیکر دے علاقے نوں فتح کر لیا۔ بھانویں اوہ ایس ویلے کوئی پکی حکومت نہ قائم کر سکے پر ایس نال ایہہ گل ضرور ہوئی کہ مسلمان صوفیاں بزرگاں دا

---

۱ پنجابی ساہت دا اتہاس: گیانی ہیرا سنگھ درد ص ۲، (گورمکھی)

پھر اُوڑا عام ہو گیا تے غزنویاں دے زمانے تیکر ایس پاروں ایس خطے اُتے اسلام دا ودھیرا اثر پے چکیا سی۔ ۱۰۲۲ء وِچ جدوں محمود غزنوی نے اپنی سلطنت نال پنجاب دا الحاق کیتا تے لاہور وِچ ایاز نوں صوبیدار لایا، غزنوی حکومت دا گھیرا ودھدا ودھدا جالندھر جہلم، ملتان تے سندھ تیکر اپڑ گیا تے تھانیسر، میرٹھ تے بنارس تیکر جا اپڑیا۔ ایہہ زمانہ اوہ اے جدوں مشہور بزرگ حضرت شیخ اسمٰعیلؒ، حضرت داتا گنج بخش علی ہجویریؒ تے شیخ میراں حسین زنجانیؒ ایس خطے وِچ تشریف لیائے تے اسلام دی تبلیغ کر کے لوکائی نوں رب تے رسول دالی سدھی راہ تے پایا۔ ایہناں بزرگاں دے وعظاں وِچ ہزاراں لوک شریک ہوندے سن۔ ایہو زمانہ اے جدوں لاہور نوں علم تے ادب دے اِک پکّے پیڈے مرکز دا مقام حاصل ہویا۔ ایسے ای زمانے وِچ فارسی دے کئی شاعراں دا تاریخ پتہ دیندی اے۔ جنہاں وِچوں ابوالفرج رُونی تے مسعود سعد سلمان لاہوری ذکر دے قابل نیں۔ مسعود سعد سلمان لاہوری بارے ایہہ گل تے ہن عام اے کہ جیہڑے تِن دیوان اوس مرتّب کیتے۔ اوہناں وِچوں اِک فارسی دوجا عربی تے تیجا ہندوی زبان وِچ سی۔ جس نوں سیانے "ہندوی" دا ناں دیندے نیں۔ ایس نوں اوس ویلے دی پنجابی دا ناں وی دِتّا جا سکدا اے، کیوں جے پنجابی نے پنجابی زبان دے نال نال بولے جان توں پہلاں

عہ اُردو دائرہ معارف اسلامیہ جلد ۵ کراسہ ۱۱ ص ۶۵۲

اپنے کئی ناں دکھوائے سن جویں کہ حافظ عبدالکریم نے نجات المومنین وچ تے احمد یار نے قصہ کام روپ وچ ایہنوں ہندوی آکھیا اے ایہنوں ہندوی یا ہندی دا ناں دین والیاں وچ حافظ معزالدین، شاہ مراد، حمل فقیر، میاں محمد بخش ایتھوں تیکر کہ مولوی محمد مسلم تیکر شامل نیں۔ دلستانِ مذاہب وچ گورو نانک جی دی زبان نوں "زبانِ جٹاں پنجاب" لکھیا اے۔ حامد شاہ عباسی نے "جٹکی" لکھیا۔ امیر خسرو نے لاہوری ابوالفضل نے ملتانی دا ناں دتا تے اوڑک ستارھویں صدی عیسوی دے اگے "شاعر حافظ برخوردار نے اپنی کتاب مفتاح الفقہ وچ ایہہ ناں پنجابی دتیا پر ایہناں ساریاں گلاں دے ہوندیاں ہویاں وی ایہہ گل پکی اے کہ جس زبان لئی ایہہ سارے ناں ورتے جاندے رہے۔ ایہہ ایہو اگو پنجابی زبان ای سی۔ مسعود سعد سلمان دا زمانہ بارھویں صدی عیسوی دا پچھکڑلا ادھ تے تیرھویں صدی عیسوی دا شروع اے۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہیرانگھ درد تے عبدالغفور قریشی پنجابی ادب نوں اٹھویں ناویں صدی عیسوی توں شروع کردے نیں۔ ایہہ ناتھ جوگیاں دا کلام اے۔ جیہڑا اپٹ بھرنش وچ اے۔ پھر ایہہ کہ ایہناں ناتھ جوگیاں دے کلام دی کوئی پکی پیڈی شہادت دی کوئی نہیں۔ پر بارھویں صدی عیسوی دے پچھکڑ ادھ وچ ہوئے پنجابی ادب دے موڈھی حضرت بابا فرید شکر گنج (۱۱۷۳ء ۱۲۶۵ء) تیکر جدوں ایہہ ادب اپڑدا اے تے ایہہ زبان

تے بیان دے لحاظ نال ودھیرا نکھر تے نتّر جاندا اے، دیکھو ایہہ نتریا ہویا روپ

ــ اُٹھ فریدا اُٹھیا صبح نماز گزار۔ جو سر سائیں نہ نِویں سو سر کپ اُتار

ایہدے وچ اجوکی پنجابی دا پورا پورا جھلکارا موجود اے۔ بابا فریدؒ نے اپنی شاعری وچ بڑی مِٹھی بولی ورتی اے۔ اوہ بولی جیہڑی آپ ہمارے انسان نوں پئی ٹنبدی اے۔ لگ بھگ ایتھوں صوفی لہر دا مُڈھ بجھدا اے۔ بابا فرید دے کوئی ڈیڑھ سو توں ودھ بول (اشلوک) بعد وچ سکھاں نے آدی گرنتھ وچ شامل کیتے تے اِنج ایہہ سوہنا، سلکھنا کلام اِک محفوظ صورت وچ ساڈے تیکر اپڑیا۔ گرنتھ دی ترتیب[1] (۱۶۰۴ء) توں پہلاں [illegible] وچ لکھی گئی اِک کتاب "سبع سنابل" وچ بابا فریدؒ نوں شاعر ثابت کیتا گیا اے کہ اوہناں دے عربی، فارسی کلام دے نال نال پنجابی دا کلام وی دتا گیا اے۔ ایس دے حوالے نال بابا جی دے کلام دی وَنگی ویکھو۔

ــ مُنڈ مُنڈایاں سر مُنڈے کیا ہوئے
کِتنن بھیڈاں مُنیاں سورگ نہ لدھی آکوئے۔

اُنج ایہہ بول گرنتھ وچ شامل بولاں توں اڈ نیں۔ بابا جی

---

1. The life and times of Farid-ud-Din Shakkar Gung by Khaliq Nizami.

دا ایہہ اُچا سُچا کلام دین اسلام دے حوالے نال تے تبلیغ دے جذبے نال ہوند وچ آیا۔ اپنے کلام وچ باباجی نے عوام دی بولی نوں اینے بڑے سادے سبھاتے دوولے بھرے ڈھنگ نال شاعری کیتی اے۔ اینہاں مٹھے بولاں راہیں لوکائی نوں اوہناں اک رب ول پریریا پنجابی وچ اوہناں دا ایہہ رنگ ڈھنگ ایڈا پکا پیڈا بنیا کہ ایدوں مگروں سینکڑے ورھیاں تیکر ایہدے پیر پکے ای ہوندے چلے گئے۔

بابا فریدؒ دے خلیفے حضرت نظام الدین اولیاءؒ تے اوہناں دے مرید امیر خسروؒ برصغیر دیاں نہ بھلن والیاں ہستیاں ہیں۔ حضرت نظام الدین اولیاءؒ نے ایس خطے وچ روحانی فیض کھلاریا تے امیر خسروؒ نے پہلودار شخصیت ہون پاروں اپنا لوہا منوایا۔ شاعری تے جہاں بانی وچ ایہہ وڈمُلی ہستی نے سیانیاں دے کھوج موجب پہلی واری اپنے کلام وچ پنجاب دا لفظ ورتیا ایس ویلے دی کھوج موجب خسروؒ[۱] نے "تغلقاں دی وار" دی لکھی۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے اپنی (مختصر) تاریخ وچ خسروؒ دیاں کجھ بجھارتاں وی درج کیتیاں نیں۔ جیہڑیاں نثر وچ دی نیں تے نظم وچ دی، اِنج پنجابی جس دا مُڈھ اسلام دے حوالے نال بجھا سی۔ ہن ایہدا گھیرا چوڑا ہونا شروع ہویا تے غیر دینی ادب دی ہوند وچ آون لگ پیا۔

---

[۱] پنجابی ساہت دا نکاس تے وکاس: بلبیر سنگھ ایم۔اے۔ص ۳۰ (گورمکھی)

ویکھیا جاوے، تے ایس زمانے تیکر لوک ادب دی پیدا ہو چکیا سی جیہڑا واراں، لوک گیتاں، بجھارتاں، ٹوٹکیاں تے اکھاناں دے روپ وچ سی۔ مگر دی گل ایہہ اے کہ ایس مُڈھلے دور دے پنجابی ادب وچ تِن رنگ سامنے آئے۔

(۱) جوگیاں والا ادب: زبان عام کر کے اپ بھرنش ورگی

(۲) صوفی ادب

(۳) لوک ادب یاں ایس توں متاثر ادب

صوفی ادب تے لوک ادب دی زبان تے خیالاں وچ ودھیر انکھار موجود اے۔ تاریخاں تذکریاں والے ایس دور تے ایس رنگ روپ نوں پنجابی ادب دا مُڈھ من دے نیں۔

سِکھ دھرم والے بابا فرید نوں اک بھگت من دے نیں تے ایسے لئی اوہناں آپ جی دے کلام نوں آدی گرنتھ (۱۶۰۴ء) وچ شامل کیتا۔ ایہدے نال ای اوہ گورو نانک جی (۱۴۶۹ء-۱۵۳۸ء) نوں بھگتی لہر دی سِکھر قرار دیندے نیں۔ ایہہ لہر اوہناں دے خیال مُوجب ناتھ جوگیاں توں بعد بابا فرید توں ہوندی ہوئی گورو نانک تیکر اپڑ کے اپنی تیلبرتا اُتے پہنچ گئی۔

ہُن ویکھیا جاوے تے بابا فرید (وفات ۱۲۶۵ء) تے گورو نانک جی (جنم ۱۴۶۹ء) وچ دو سو ورھیاں دا پاڑا اے۔ کیہ ایس دو سو

۲۔ پنجابی بیر ساہت، (مرتبہ) ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل ص ۶۲ (گورمکھی)

وِچ ادب نہیں رچیا گیا؟ ادب ضرور رچیا گیا جویں کہ امیر خسرو دی مثال موجود اے پر ایس پاڑے والے دور دا ادب حالی کجھ ہنیرے وِچ ای اے۔ کھوج جاری اے۔ اوس دیاں کُجھ راہواں تے لبھ پیاں نیں۔ اوہ اِنج کہ اِک تے ایہہ گل پکّ لے کہ ایس دَور وِچ لوک ادب موجود سی۔ کیوں جے گورو بابا نانک جی نے اپنے کلام نوں جنہاں طرزاں نال پڑھن یا گون دی پکّی کیتی اے اوہ اجیہیاں واراں نیں جیہڑیاں اوس زمانے وِچ عاماں وِچ گائیاں جاندیاں سُن۔ ایہناں واراں دیاں ونگیاں تاریخاں تذکریاں وِچ دی موجود نیں۔ جنہاں موجب ایہناں دے ناں[۱] مہے حسنے دی وار، سکندر ابراہیم دی وار، ٹنڈے اسراج دی وار، وغیرہ نیں۔ ایہناں وِچوں مہے حسنے دی وار دا اِک نمونہ ویکھو:-

مہا حسنا راجپوت رائے بھارے بھٹی
حسنے بے ایمانگی نال مہے گھٹی
بھیڑ دوہاں دا مچیا سر دِگے بھٹی
مہے پائی فتح رن گل حسنے گھٹی

ایہدے تے ایس دَور دے دوسرے ادب وِچ عربی فارسی دے لفظاں دی ہوند ڈھیر موجود اے تے ایہہ ظاہر اے کہ مسلماناں پاروں ای اے کیوں جے ایہو ایہہ زباناں لے کے ایتھے

۱۔ پنجابی بیر ساہت (مرتبہ، ڈاکٹر سیتل ص ۹۳ (گورمکھی)

آئے تے پنجابی نوں اک وکھری شکل وی ایہناں نے ای آن کے دِتّی۔ بابا فریدؒ تے گورو نانک وچالے دِتھو والے دور دا ادب بھالن دی اِک لائن تے ایہہ ای اے تے دُوجی لائن دی ایسے دے نال رلدی ملدی اے۔ جو ایہہ اے کہ محمود غزنوی توں مغلاں دے آؤن تیکر ملتان تے ایس دے آلے دوالے دے علاقیاں وِچ اسمعیلیاں دا بڑا چرچا رہیا اے ایہہ بزرگ باقاعدہ تبلیغ کردے سن تے اپنے رنگ وچ اسلام نوں پھیلان دا فرض ادا کردے سن۔ ایہناں بزرگاں نے وی مقامی بولی نوں اپنایا ہویا سی تے ایسے وچ اپنے مشن نوں عام کرن لئی کلام تخلیق کردے سن۔ ایس نوں گنانؔ آکھیا جاندا اے۔ ایہہ گنان اج وی لوہانکا رسم الخط وچ لکھے موجود نیں۔ جنہاں وچوں اِک گنان بابا فریدؒ دے سمکالی بزرگ شاہ شمس سبزواری دا اے جیہڑا عبدالغفور قریشی نے اپنی کتاب "پنجابی ادب دی کہانی" وچ درج کیتا اے جو ایہہ اے

اے سوبھاگا
اس دنیا ویں کیا گھن آئیوں
کیا گھن ویسی نال
سوبھاگا

شاہ شمس سبزواری توں پہلاں وی ظاہر اے ایس لڑی دے

ؔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند جلد ۱۳ حصہ اول ص ۵۵ محمد اکرم چغتائی ...

بزرگ ہوئے ہون گے جنہاں ایسے ای رنگ وچ کلام تخلیق کیتا ہوئے گا پر حالی ایہہ کلام ساہمنے نہیں آیا۔ ایس بارے کم ہو رہیا اے۔ رب نے چاہیا تے بابا فریدؒ تے بابا نانک وچ دے وقفہ دا ایہہ کھپا وی پُر ہو جائے گا۔

پہلاں بابا فریدؒ دا کلام پیر لوک ادب وچوں مہھے جسنے دی وار تے ایہہ گنان پڑھن مگروں ایہہ گل نکھر کے ساہمنے آ جاندی اے کہ ایس سارے ادب اُتے مسلماناں دی گوہڑی چھاپ موجود اے۔ عربی تے فارسی دے اثر دے نال نال وحدانیت تے انسانی برابری، بھائی چارے توں اڈ، رب دا ڈر، نیک عمل دی پکی، آخرت لئی بندوبست کرن دی تعلیم۔ ایہہ ساریاں گلاں عین اسلامی تعلیمات دے مطابق نیں۔ ایہہ گلاں ایس خطے وچ مسلماناں دی آمد توں پہلاں دے ماحول وچ اُگیاں موجود نہیں سن۔ سگوں ایتھے دے دھرم وچ معاشرے نوں طبقیاں وچ ونڈیا گیا سی جس وچ اُچے طبقے دے انسان تھلے دے طبقے دے انسان نوں اپنے برابر دا انسان نہیں سن سمجھدے، سگوں انسان دی تھاں حیوان سمجھدے سن۔ ایس ماحول وچ جدوں اسلام نے اپنے سنہری اصولاں توں لوکاں نوں جانوں کرایا تے لوک دگا تگ ایس ول کھچے لگے آئے۔ ایہو وجہ اے کہ بابا نانک جی اک ہندو دے گھر جمدے نیں، پر جدوں ذرا کو ہوش سنبھالدے نیں تے اپنی خداداد

قابلیت تے سُچّے سبھا پاروں برہمن واد معاشرے توں بغاوت کر جاندے نیں تے انسانی برابری، باہمی پیار تے وحدانیت والا اسلامی نعرہ مار دے نیں۔ پھیر ایہہ گل کہ بابا جی دا مسلمان بزرگاں دی صحبت وِچ بہتا رہنا، ایتھوں تیکر کہ مکے شریف دی زیارت دی کرنی۔ ایہہ سب بابا جی وِچ اسلام دے سچے وچاراں دی نشان دہی کردے نیں۔

بابا گورو نانک تے فرید ثانی دی ملاقات اِک تاریخی سچائی اے تے آدی گرنتھ وِچ بابا فریدؒ دا کلام وی ایس دا ای شاہدی اے کہ گورو نانک جی نے برہمن واد توں بغاوت کیتی تے اسلام دی سچی تے پکی تعلیم ول آئے۔ پنجویں گورو ارجن جی دے ویلے تیکر گورو نانک جی دے پیروکاراں نے ہندواں کولوں باقاعدہ اِک وکھری صورت اختیار کر لئی سی۔ کیوں جے ایہہ وحدانیت دے قائل سن تے ایہناں دی تعلیم دا بہتا جھکا اسلام ول ای جاندا سی۔ ایہو وجہ اے کہ بابا گورو نانک دے چلانا کرن تے مسلماناں نے اوہناں نوں مسلمان قرار دے کے اوہناں نوں دفن کرن لئی تکرار کیتا۔ جدوں کہ ہندو اوہناں نوں بدستور ہندو قرار دیندے سن تے اِنج بابا جی دے سماجان تے مسلماناں نے اوہناں دے پھل ونڈ لئے تے ایہناں پھلاں نوں باقاعدہ دفن کیتا گیا۔

ایہہ اِک اجیہا واقعہ اے جس نے برہمن ذہن نوں ہلون کے

۱؎ ہور مطالعے لئی ویکھو گورو نانک ہندو نہیں سے ... اور گرو گرنتھ اور اسلام

رکھ دِتا۔ اوہنے ایس سلسلے وِچ ہتھ پیر مارنے شروع کر دتے۔ بابا
گورو نانک تے ایہدے مگر چلن والیاں دے وچاراں وچ اسلامی
وچاراں دی پردھانگی تے برہمن ذہن ڈاہڈا فکرمند سی۔ اوس جدوں ایہہ
ویکھیا کہ ساڈا اِک حصہ اسلام ول جا رہیا اے اوس ایس گل تے
عمل کر دیاں کہ ساری جاندی ویکھیئے تے اَدھی دیئے لُٹ۔ ایس گل
دا بلی پایا کہ کسے طریقے نال بابا نانک دے پیروکاراں نوں مسلماناں
دلوں دور کیتا جاوے۔ آدی گرنتھ وچ بابا فرید دا کلام تے داخل
ہو ای چکیا سی پر باقی گورواں نے اوہناں دو قسم دا WORK
کیتا۔ اِک تے اوہناں نوں ایہہ احساس دوایا کہ تہاڈے مخاطب
کیوں جے ای آں ایس کرکے تُسی اپنی بولی وچ ہندی، سنسکرت۔
اُپ بھرنش نوں پردھانگی دیا کرو۔ دُوجے تُسی مسلماناں کولوں دُکھ
اد، تیجے اوہناں نے ایہہ کم کیتا کہ کیوں جے گورو دیاں سنگتاں
ہُن باقاعدہ اِک گروہ دی شکل اختیار کر چکیاں سن۔ ایس لئی
حاکم وقت نوں ایہناں دے خلاف بھڑکانا شروع کر دِتا۔ اِک
پاسے ایہہ کم کیتا تے دوجے پاسے ایہناں سنگتاں نوں حاکم وقت
داناں لے کے تنگ کرنا شروع کر دتا۔ تاں جے مسلماناں دے
خلاف ایہناں وچ نفرت پیدا کیتی جا سکے۔ ایس دی وڈی مثال
چندو برہمن دا گورو ارجن جی نوں تسیّے دے کے ہلاک کر دینا
اے۔ گورو جی دی ہلاکت وچ مسلمان بادشاہ جہانگیر دا کوئی ہتھ

ہنیں سی۔ سگوں گل ایہہ سی کہ چندو برہمن اپنی دھی دا رشتہ گورو ارجن جی دے سپتر نوں دینا چاہندا سی۔ جو گورو جی نے لین توں انکار کر دتا سی۔ اوس نے اپنی ذاتی کیسٹر کڈھدیاں گورو جی تے بادشاہ مانان لے کے ظلم کیتے تے انج اک پاسے تے اوس اپنے انتقام دی اگ ٹھنڈی کیتی تے دوجے پاسے مسلماناں تے سکھاں وچ پاڑنا پان دا جتن کیتا۔ برہمن ذہن دا شروع دا ای ایہہ WORK سکھاں دے سلسلے وچ اوس دے وڈیرے کم آیا۔ ایسے لئی اوس نے اج تیک ایہہ WORK جاری رکھیا ہویا اے۔ ایس دیاں نویتاں بدلدیاں رہندیاں نیں۔ اوس ویلے جیہڑا فوری فائدہ ایہدے توں ہویا اوہ ایہہ سی کہ آدی گرنتھ توں بعد سکھاں نے جو کجھ رچیا اوہدے تے برج بھاشا، ہندی تے سنسکرت دی پردھانگی اے۔ گرنتھوں باہر جو کجھ رچیا گیا ایہدے وچ بھائی گرداس دیاں واراں، دسم گرنتھ تے ساکھیاں سبتوں کجھ آوندا اے۔ گورو گوبند سنگھ دی چنڈی دی وار دا جھکاو بھے پنجابی ول اے تے ایس دا ماحول کٹڑ ہندوانہ اے۔ ایدوں مگروں سکھاں دے ویلے تیکر سگوں پنجاب اُتے انگریزاں دے قبضے تیکر آجاؤ۔ سکھاں وچ کوئی دی خالص پنجابی لکھدا نہیں نظریں پیندا۔

۳- پہلا مغل دَور (۱۵۲۶ء - ۱۷۰۷ء)

برصغیر اُتے بابر دا حملہ تے قبضہ ۱۵۲۶ء وِچ ہویا اے ایدوں مگروں مغل حکومت دی نیہہ رکھی گئی۔ اِنج ایس خطے وِچ بنت دی کھڑ باکھڑ بی کجھ مُکّی پئی تے اِک لحاظ نال امن امان دا دَور آیا۔ ایہہ دَور اورنگ زیب عالمگیر تیکر چلدا اے ایس امن امان دے دور وِچ اسلام وَدھیرا پھیلیا کیوں جے پنجابی ادب اسلامی اثر پاروں اِک لحاظ نال پڑھنے پے چکا سی۔ ایس کر کے چل رہیاں لہراں تے وی ادب ہوند وِچ آیا تے نویاں لہراں دی بہت وی پئی۔ مطلب ایہہ اے کہ جوگی ادب دے تحت بھگتی ادب تے اسلامی ادب دے تحت تصوف والا ادب رچیا گیا۔

پہلے مغل دور وِچ صوفی لہر دے نال نال رومانٹک لہر وی چل پئی جس دے تحت رومانی داستاناں لکھن دا مُڈھ بجھا، دمودر دی ہیر ایسے زمانے وِچ لکھی گئی۔ جس دے لکھن والا بھانویں ہندو اے پر ہیر نوں پڑھن نال ایس گل دا نتارا ہوندا اے کہ

ایس دی لکھت دا سارا ماحول تے شبداولی اسلامی اے، دمودر ہیرا رانجھے نوں آخر تے مکے ٹور دیندا اے۔ ایہہ گل اوس ویلے دی معاشرتی سوچ دی دس پاندی اے۔ ایدوں اگے ٹریئے تے ایس دور دے سارے ای مشہور لکھن والے مسلمان نیں تے پنجابی ادب دی ٹکسال دے سدا چلدے سِکے۔ شاہ حسین لاہوری (۱۵۳۸ء — ۱۵۹۹ء) نوں ویکھو۔

؎ ربا میرے حال دا محرم توں

اندر توں ہیں، باہر توں ہیں روم روم وچ توں
توں ہیں تانا توں ہیں بانا سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نمانا، میں ناہیں سبھ توں

شاہ حسین دا ربی عشق غیر مسلمان نوں آپ مہارے اسلام دی سچی تے سچی راہ تے لیون دا پیا جتن کردا اے۔ اوہدیاں کافیاں وچ کئی ٹوٹے قرآنی آئتاں دے ترجمے پٹے جاپدے نیں۔ حسین دا واہدا ایہہ اے کہ اوس نے زبان نوں مرکزی بنان دا مُڈھ بدھا۔ ایسے دور دے حضرت سلطان باہوؒ اپنی مٹھی بلاری دالی "ہو" نال اللہ ہو دا سواد دیندے نیں۔

شاہ حسین "ماسوا اللہ" وچ مست اے تے سلطان باہوؒ رسول اللہ اہل بیت تے ولیاں دے واسطے نال رب تیکر اپڑن دا

۱؎ کافیاں شاہ حسین، شاہ حسین، لاہور مجلس شاہ حسین ص ۱۷

چارا پیا کردا اے ۔ اک گل ہور دی اے کہ باہُوؒ عاماں دی تھاں خاصاں نوں مخاطب کردا اے ۔ ایہہ دونویں پنجابی ادب دی مُندری دے اُتّم مُلّے مگینے نیں ۔ ایسے دَور دے ہور کئی شاعراں اُتّے اسلامی تصوّف دی گُوڑھی چھاپ اے ۔ ایہناں وِچّوں شاہ مراد تے شاہ شرف دا ناں اُچیچا لیا جا سکدا اے ۔

اسلامی ادب دی دُوجی وڈّی لہر شرعی تے سِدھا سادہ دینی ادب اے ۔ ایہہ ادب وی ایس دور وِچ انتاں دا ہوندا وِچ آیا باکو والے عبدی جنہاں رسالہ مہتدی لکھیا تے جیہدے نال رسالہ سایہ وی شامل اے ۔ ایہہ اِک سرکڈھویں شاعر نیں ۔ پیر عبداللہ عبدی لاہوری جنہاں باراں انواع دے ناں نال فقہ دے رسالے تصنیف کیتے ۔ جیہڑے اَج وی بڑا اُچا مقام رکھدے نیں ۔ ایہناں باراں رسالیاں وِچوں اِک رسالہ حصارالایمان وِچ پنجابی وِچ پہلی واری کربلا نامہ تحریر ہویا ۔ اُنج ایسے دَور دے بابا نوشہ گنج بخش (۱۰۶۴ھ) بُھلائے نہیں جا سکدے ۔ جنہاں پنجابی نثر وِچ وعظ لکھ کے نثر نوں شنگاریا ۔ ایہناں دی بولی ٹھیٹھ تے من کھچویں اے ۔ وعظ پڑھن سُنن نال اِنج جاپدا اے جویں کوئی سیانا بیانا بندہ بڑے سہج سبھا نال عقل مت دیاں گلاں سمجھاندا ہووے ۔ ایسے لئی ایہناں وعظاں نوں احمد حسین قریشی قلعداری[۱] احوال نوشہ پیر دیاں سمجھاؤنیاں آکھیا اے ۔ اسلامی فقہی ادب وِچ

۱۔ مواعظ نوشہ ، نوشہ پیر (مرتبہ) شرافت نوشاہی ، لاہور ۔ تاج بک ڈپو

عبدالکریم جنگوی دا ناں وی سرکڈھواں اے۔ جنہاں ۱۶۷۵ء وچ نجات المومنین لکھی۔ ایس اسلامی لہر دے تحت ای ایس دَور وچ باقاعدہ مرثیہ تے جنگ نامہ ہوند وچ آئے۔ سب توں پہلاں پیر محمد کاسبی (۱۵۹۲ء) دا جنگنامہ لکھیا گیا۔ ایس دے قلمی نسخے دے آخری ورقے میرے کول موجود نیں جنہاں وچ مصنف دا ناں، پتہ، تے لکھن دا سنہ بیان ہوئے نیں۔ گولکنڈہ[1] دے سلطان محمد قطب شاہ (۱۵۶۵ء – ۱۶۱۱ء) دے کلام وچ مرثیہ موجود اے۔ ایہہ پہلا مغل دَور پنجابی ادب دا بھرپور دَور اے جس وچ بھگتی، تصوف تے اسلامی لٹریچر توں اڈ دنیاوی لٹریچر وی ہوند وچ آؤندا اے۔ بڑے بڑے دفتر لکھاری ایس کر کے مشہور ہوئے کہ اوہناں رومانی داستاناں لکھیاں۔ شاہ جہاں دے عہد دے حکیم درویش نے طب بارے پراں شکوہ، مفتاح الحکمت تے دافع المرض کتاباں لکھیاں تے پنجابی زبان تے ادب دی جھولی بھری۔ دمودر پہلا شاعر اے۔ جس ہیر رانجھے دا یادگار قصہ تحریر کیتا۔ پیلو نے مرزا صاحباں لکھیا جیہڑا ہر من پیارا ہون کر کے اج وی اُچا تھاں ملّی کھلوتا اے۔ احمد گوجر نے وی ہیر رانجھے تے قلم چکیا۔

ایہہ دَور کیوں جے سیاسی لحاظ نال امن امان دا دَور اے۔ ایس دَور وچ وار شاعری کوئی زیادہ نہیں ہوئی۔ اک دو واراں جیہڑیاں

---

[1] جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ؛ مرتبہ شہباز ملک۔ ایم۔ اے ص ۲۹

لکھیاں گیاں ہوہناں وچ حقیقت دی تھاں خیال نوں زیادہ اہمیت دِتی گئی اے۔ ڈولا بھٹی، جیل پہتا لک واراں نیں۔ پر ہو سکدا اے کہ ایس گل دور توں بعد وچ لکھیاں گیاں ہون۔[۱] دیوان الف خاں نے وی اِک وار لکھی۔ دیوان نے اکبر تے جہانگیر دے ویلے، کیول ہجے مثلاں دیاں جتاں وچ ودھیرا حصّہ پایا سی۔ ایس وار وچ ایہناں جتاں دے حالے ای نیں۔ ایس توں اڈ سکھ گورووآں نے وی کجھ واراں لکھیاں جیہڑیاں اُگیاں من وچار تے خیالی نیں۔ ایہناں وچ بیر رس ضرور اے پر سچ تے جھوٹ دے ٹاکرے ایہناں وچ دسے گئے نیں۔ ایہناں دی زبان گورووآں دی دوجی شاعری وانگوں بھاشا وَتی اے۔ چنڈی دی وار کجھ پنجابی بھا ماردی اے۔ ایس توں اڈ گورو دیاں ساکھیاں لکھیاں گیاں۔ پر زبان ایہناں دی وی برج بھاشا دَتی جاپدی اے۔

اِک گل غور کرن والی اے کہ پنجابی دا مُڈھ بھدریاں ای اسلامی ادب، جوگی ادب تے بھگتی ادب دی زبان وچ فرق پئے گیا سی۔ گورو نانک جی دا جھکا عوامی بولی ول سی۔ باقی سارے گورووآں، بھگتاں تے جوگیاں دا جھکا برج بھاشا ول ہندی ول تے سنسکرت ول زیادہ دِسدا اے۔ اِک گل ہور وی ایس دور وچ لبھدی اے۔ اوہ ایہہ کہ جتھے اسلامی تے عوامی ادب

۱۔ پنجابی ادب دی کہانی۔ عبدالغفور قریشی ص ۲۳۶

وچ دین توں اڈ دی لٹریچر ہوند وچ آیا۔ اوتھے جوگی تے بھگتی ادب وچ دھار مک ادب دی رچیا گیا تے ایہہ سلسلہ سینکڑے ورھیاں تیکر چلدا اے۔

۴- دُوجا مُغل دَور (۱۷۰۷ء - ۱۸۴۷ء)

اورنگ زیب عالمگیر دی وفات توں لے کے انگریزاں دے پنجاب اُتے قبضے تیکر دا دَور ایس خطے لئی ابتری تے بے چینی دا دَور اے۔ ایس ڈیڑھ سو ورھے وچ صرف رنجیت سنگھ دا تھوڑا ویلا امن امان نال گزریا۔ باقی ساری دی ساری افراتفری ای نظر آؤندی اے، پر حیرانی دی گل اے کہ ایس گل دے ہوندیاں ہویاں وی ایس دَور وچ ہر قسم دا لٹریچر ہوند وچ آیا۔ ادب وِچ کئی چیزاں دا واہدا ہویا، چل رہیاں طرزاں وچ ہور پکیائی آئی۔ ایس دَور وچ علی حیدر، بُلھے شاہ، مقبل، خواجہ فرد فقیر، وارث شاہ، نجابت، حامد شاہ عباسی، ہاشم شاہ، عبد الحکیم پیر محمد، احمد یار، حافظ برخوردار، شاہ محمد، قادر یار تے لطف علی بہاولپوری ورگے اُچے سُچے ناں نظر آؤندے نیں۔ ایہہ شاعر اپڑے کو مکمل نیں تے اپنی اپنی ذات وِچ اِک انجمن نیں۔ اِک اِک وچ اینی کو دُونگھیائی اے کہ گلوں ٹُک جاں پر تپل دا تھوہ نہ لگے

علی حیدر ملتانی رنگ وچ حقیقت تے مجاز دا لوواں ڈُھکواں

نظارہ دیندا اے۔ بلھے شاہ تصوف دی ٹیسی تے کھلوتا جاپدا اے۔ بلھے شاہ دا عوامی تے جذباتی ڈھنگ آپ مُہاڑے پیا ٹُنبدا اے۔

بلھے دی مرکزی پنجابی دا ورتارا اوہنوں حدوں باہرا مقبول بنا گیا اے۔ سگوں جدوں وارث شاہ ول ویکھنے آں تے ایہدے وچ سانوں نہ صرف اوس زمانے دا پنجاب ای نظر آؤندا اے۔ سگوں ایہدے توں اسی پچھلے چھ سو ورھیاں وچ پنجابی زبان دی ترقی دا نظارہ وی کر سکنے آں، وارث دی لکھت وچ سانوں پچھے چپل ورھیاں لہراں دا جھلکارا وی صاف لبھدا اے۔ اسلامی تبلیغی رنگ وی اے۔ فقہی رنگ وی اے تے تصوف دا رنگ وی، جوگی تے بھگتی رنگ وی اے تے رومانٹک لہر دا رنگ تے ایس دا پُورا جُسا ای اے۔ مقبل دی ہیر وارث شاہ دے ساہمنے سی اوداستان گو دے نال نال مقبل مرثیہ نگار وی بلا دا سی، ایس توں اڈ نعت گوئی وچ اوس دی مدرج کمال دی چیز اے۔ حامد شاہ عباسی نے بھانویں مقبل دے جنگنامے نوں ای کھلار کے پیش کر دتا اے۔ پر ایس دا عوامی پن ایس نوں ودھیرا مقبول بنا گیا اے۔ محرماں دے دناں وچ عام کر کے ایہو جنگنامہ پڑھیا جاندا اے۔ شاہ ہاشم نوں دوہڑیاں دے سِتی پاروں بھلیا نہیں جا سکدا۔ جدوں کہ احمد یار نوں ہیر،

---

(۱) پنجابی ساہت دا نکاس تے وکاس، بلجیت سنگھ بی ایم۔ اے ص ۱۰۶ (گورمکھی)

کام رُوپ تے دُوجے رومانی قصیاں پاروں یاد رکھیا جاوے گا۔ حافظ برخوردار رانجھا داستان گو ئی، فقہی ادب تے طِب دیاں کتاباں دے نال نال بوہل نماز (نثر) پاروں یاد رہے گا کہ ایس نے نوشہ گنج بخش توں بعد نثر وِچ نگر واہدا کیتا۔ لطف علی بہاولپوری، سیف الملوک خوب لکھیا تے قادر یار دا پورن بھگت اِک ہندو قصہ ہون دے باوجود پنجابی عوامی بھا ماردا اے۔ نجابت پیر محمد تے محمد شاہ نے بہادری دی شاعری وِچ واہدا کر کے نال کمایا۔ ایس کر کے ایہہ بھلے لوک دی زندہ رہن والیاں وِچ اپنے نال لکھوا گئے نیں اسلامی ادب وِچ ایس دور وِچ مرثیے نے وڈھیری پکی پیڈی شکل وٹالئی سی۔ رکن الدین اِک اچھا شاعر اے جس دی زبان تے جسدا بیان اوس نوں وڈھیرا اہم بنا دیندے نیں۔ ایس مے حسین واعظ کاشفی دی کتاب "روضۃ الشہداء" نوں پنجابی رُوپ دِتا۔ ایہدے وِچ اچیچی گل ایہہ اے کہ چل رہی جنگنا میاں دی پرت محرم مے دستاں دِتاں دے بیان دی تھاں بہتراں شہیداں نوں وار و واری بیان کیتا اے۔ ایس دور دے اُردو شاعر مرزا سودا نے وی پنجابی مرثیہ لکھیا۔ حافظ برخوردار رانجھا نے جنگنامہ لکھیا۔ ایس دور دے چھیکڑلے حصے وِچ جیہڑا مرثیہ لکھیا گیا اوہدے وِچ پنجابی نثر وی شامل ہو گئی۔ ایہو دور اے جس وِچ نثر دی مشہور کتاب پکی روٹی (خدا

۱۔ جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ: مرثیہ شہباز ملک ایم۔ اے ص ۲۵

لکھی گئی۔ جس دے مصنف دا حالی تورڑی پتہ نہیں لگ سکیا۔ پر ایس دے ایس دَور وِچ لکھے جان دیاں پکیاں پیڈیاں شہادتاں موجود نیں[۱]

۱۔ ویروے لئی ویکھو میری مرتب کیتی ہکّی دولی مطبوعہ تاج بکڈپو اُردو بازار لاہور۔

۵۔ انگریزی دَور (۱۸۴۷ء - ۱۹۴۷ء)

پنجاب اُتّے انگریزاں دے قبضے (۱۸۴۷ء) توں لے کے آزادی (۱۹۴۷ء) تیکر دا سیاسی لحاظ نال بیداری تے جاگرتی دا دور اے۔ نال ای ایہہ کہ ایسے دَور وِچ ایتھوں دے لٹریچر نے مغربی ادباں توں اثر قبول کرنا شروع کیتا۔ ایہدے وِچ پنجابی ادب دی شان اے ایس دَور وِچ پنجابی ادب نے نویاں قدراں وَل پیر پُٹنا شروع کیتا۔ ایس دا کارن ایہہ سی کہ ایس دا سینکڑے وَرھیاں دا ادبی پچھوکڑ سی۔ ایس دور دے شروع وِچ دینی (اسلامی) لہر نے بوہت زور پھڑیا کیوں جے انگریزاں دے آؤن نال عیسائی مشنریاں نے پرچار دا کم شروع کیتا سی۔ ایس دے ردّ عمل دے طور تے ہر قسم دا اسلامی لٹریچر جس وِچ مناظراتی لٹریچر دی موجود سی۔ ہوند وِچ آیا۔ تفسیراں، قرآن پاک دے ترجمے، معراجنامے، گلزاراں، احوال الآخرت، نعت، منقبت تے مرثیہ سبھو کجھ ڈھیراں دے ڈھیر لکھیا گیا۔ کیوں جے چھاپا خانہ ایس عرصے وِچ آچکیا سی ایس کرکے ایس دور وِچ لکھیا جان والا ادب عام کر کے چھاپے دی چڑھدا رہیا۔ ایس دَور

دے پہلے حصّے دے سرکڈھویں لکھن والیاں وچوں مولوی محمد علی،
نبی بخش حلوائی، مولوی دلپذیر۔ مولوی فیروز دین ڈسکوی وغیرہ
اُچیچے طور تے گنے جا سکدے نیں۔ رومانٹک لہر دے نال دینی لہر
نوں رلا کے چلان والیاں وِچ مولوی غلام رسول عالم پوری داناں خاص
طور تے لینا چاہیدا اے اوہناں یوسف زلیخا دے قرآنی قِصے نوں
احسن القصص دے ناں نال لکھیا ایس توں اڈ اوہناں داستان
امیر حمزہ چار حصیاں وِچ لکھ کے اپنی قلم دے زور دا ڈنکا وجایا۔
ایہو دور اے جس وِچ انگریزی زبان تے ادب نوں ہولی ہولی
قبولیا جان ڈیہہ پیا۔ ایدھر انگریزی دے نال نال اُردو نوں عدالتی
دفتری تے تعلیمی زبان بنایا گیا۔ ایس دور وچ آریہ سماج دے اثر
ہیٹھ ہندوواں نے اُردو دی مخالفت کیتی جس دے پھل سُروپ
مسلماناں نے اُردو نوں کافی حد تھوڑی اپنا لیا تے اینج مسلماناں دے
اِک حصّے دی دلچسپی پنجابی وچ کجھ گھٹ گئی۔ ایدھر سکھ سنگھ سبھا
تحریک چلا رہے سن پنجاب وچ اپنے زوال مگروں اپنی ساکھ بحال
کرن وچ سرگرم سن۔ اُردو ولوں پراںہہ ای
رہے۔ پنجابی نال ایہناں دی تھوڑی بہت دھارمک سانجھ رہے
سی۔ ایس لئی قدرتی طور تے ایہناں دا جھکا پنجابی ول ہویا۔ ظاہر
اے لٹریچر دے معاملے وچ دی ایہہ سرگرمی وکھائی گئی تے اینج پہلی ولری

ملہ اُردو دائرہ معارف اسلامیہ جلد ۵ کراسہ ۱۱ ص ۶۷۵

سکھاں نے پنجابی نوں دھارمک دے نال نال ادبی مقصداں لئی ورتنا شروع کیتا۔ ایہہ گل تے پچھے کیتی جا چکی اے کہ بابا نانک توں بعد دا دھارمک سکھی لٹریچر زبان دے لحاظ نال برج بھاشا ول ودھیرا چلا گیا سی۔ ایس لئی جدوں سکھاں نے پنجابی نوں غیر دھارمک لٹریچر لئی ورتیا تے قدرتی طور تے اوہدے وچ وی ایہہ اثر آؤنا سی۱۔

بھائی ویر سنگھ نوں سکھاں دے وچار موجب نویں ادب (ساہت) دا موڈھی منیا جاندا اے۔ پر ایہناں بارے وی ایہہ گل آکھی جاندی اے کہ ایہناں دی نظم تے نثر دھارمک رنگ دی اے ایہدے ہوندیاں ہویاں وی ایہہ آکھیا جا سکدا اے، کہ پچھلے سکھی لٹریچر دے مقابلے وچ بھائی ویر سنگھ ہوری کافی حد توڑی عوامی پدھر ول آؤندے دسدے نیں۔ کیوں جے اوہ جو کجھ لکھ رہے سن اوہ کسے خاص گروہ یاں مذہب لئی تاں لکھ نہیں رہے سن۔ اوہ پنجابیاں لئی لکھ رہے سن۔ ایس کر کے اوہناں دی زبان دھارمک سکھی لٹریچر دی زبان کولوں کافی حد توڑی نکھری ہوئی اے۔ سکھاں وچوں شروع دے لکھن والیاں وچ ایہناں توں اڈ چرن سنگھ شہید، تے گور بخش سنگھ پریت لڑی نے ودھیرا حصہ پایا۔ چرن سنگھ شہید نے ہلکی پھلکی تے ہاسرس دی شاعری تے نثر لکھی تے گور بخش سنگھ

ع۱۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ جلد ۵ کراہ ۱۱ ص ۶۰۵

پریت لڑی نے پیار محبت، انسانی ایکتا دے نظریے اپنا کے سیکولر لٹریچر رچیا۔ ایہہ اک لحاظ نال مارکسی نظریہ سامنے لیائے۔ پریت لڑی اک تحریک سی جس وِچ ہر مذہب تے نسل دا بندہ حصہ لے سکدا سی۔ ایس مقصد لئی لاہور تے امرتسر وچالے اِک پنڈ "پریت نگر" وسایا گیا۔ ایتھوں اِک رسالہ "پریت لڑی" کڈھیا گیا۔ جیہڑا ایس تحریک دا ترجمان سی۔ ایس تحریک دی زبان پنجابی تے نظریہ "سیکولر" ہوون دے ہوندیاں ہویاں وی ایہہ زیادہ کر کے سکھاں یا لا مذہباں جنہاں وِچ ہندوواں دی گنتی دوہ سی تیکر محدود رہی۔ مسلماناں نے ایہدے وِچ کوئی دلچسپی نہیں لئی۔ ایہہ تحریک حالی اپنے پیراں اُتے نہیں کھلوتی سی کہ ملک آزاد ہو گیا تے پنجاب دی ونڈ ہو گئی۔ اینج ایہہ تحریک اصلوں ای مُٹھی پے گئی۔

ایس دَور وِچ پنجابی نثر نے اِک لحاظ نال پلٹا کھادا۔ ناول ڈرامہ، نِکی کہانی تے غیر افسانوی نثر ہوند وِچ آئے۔ ایہدے لکھاریاں وِچ سکھ مسلمان تے عیسائی تے کجھ ہندو وی شامل سن۔ انگریزی ادب تے ایہدے ذریعے دنیا دے دوجے ادباں توں متاثر ہو کے ادبی تخلیق تحقیق تے تنقید ڈنڈہ کھا۔ سِکھاں وِچوں باوا بدھ سنگھ، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ مسلماناں وِچوں محمود شیرانی تے ضیاء محمد، عیسائیاں یاں انگریزاں وِچوں ولیم کیری، آسبورن، گراہم بیلی، ٹمپل، ہیرس

تے ہندوواں وچوں بنارسی داس جین وغیرہ نے تاں کڈھیا۔
سکھاں نے ایس دور وچ لٹریچر پیدا کرن وچ وڈھیری دلچسپی وکھائی تے اپنیاں ساریاں لکھتاں اپنے دھارمک رسم الخط گورمکھی وچ لکھیاں تے چھاپیاں۔ انگریزاں نے عام کر کے رومن گورمکھی تے کجھ فارسی رسم الخط اپنایا۔ مسلماناں نے وی ایس دور وچ وڈھیرا ادب پیدا کیتا۔ جیہڑا بوہتا کر کے فارسی رسم الخط وچ لکھیا تے چھپیا۔ ایہہ رسم الخط تے پنجابی زبان تے ادب دے ہوند دے دن توں ای ایہدے لئی ورتیا گیا سی تے پچھلے اٹھ سو ورھیاں دا سارا ای ادب ایسے رسم الخط وچ محفوظ سی۔
ایس خطے وچ سیاسی بیداری تے جاگرتی پاروں پنجاب دے مسلمان جدوں تھوڑا جناں اردو ول جھکے تے ایہدا وی اک جواز سی تے اوہ ایہہ کہ اردو نوں جنم دین وچ وی مسلماناں نے ای حصہ پایا۔ سی تے ایہہ زبان وی پروفیسر محمود شیرانی دی تحقیق موجب پنجابی وچوں ای نکلی سی۔ پھیر ایہہ کہ پنجاب وچ تے پنجابوں باہر اردو دے سینکڑے سالاں دے ودھ تے وچ پنجابی دا نگروں مسلماناں دا حصہ ای ودھ سی۔ ایس کر کے پنجاب دے مسلماناں دا پنجابی دے نال نال اردو نوں اپنانا قدرتی گل سی۔ ایس دے ہوندیاں ہویاں وی ایس دور دے پنجابی ادب وچ مسلماناں دا حصہ کوئی گھٹ نہیں ہویا۔ سگوں ایس دور وچ مسلماناں نے اپنے سینکڑے ورھیاں دے

ادبی ورثے نوں مکھ رکھ کے سینکڑے ورھیاں توں چل رہیاں لہراں موجب ادب پیدا کیتا۔ میاں محمد کھڑی والے سیف الملوک پاروں خواجہ غلام فرید مٹھن کوٹی کافیاں (تصوف) پاروں تے مولوی غلام رسول عالم پوری، سید فضل شاہ نوراں کوٹی رومانٹک لہر والے لٹریچر پاروں بھلے نہیں جا سکدے۔

میاں محمد بخش اک لحاظ نال پنجابی وچ تنقید تے تذکرے دے موڈھی نیں۔ اوہناں نے رومانٹک تے صوفی لہر نوں اک تھاں کر کے شاعری کیتی تے سیف الملوک دے آخر تے اپنے ادبی ورثے نوں بیان کر کے تے ایہدے اُتے ٹیکا ٹپنی وی کیتی۔ مولوی غلام رسول دی یوسف زلیخا وچ عربی فارسی لفظاں دا فنکاری نال ورتارا عجب بہار دکھاندا اے تے خواجہ غلام فرید مٹھن کوٹی دیاں کافیاں اسلامی تصوف دی چل رہی لہر نوں سکھر تے اپڑان دا چارا پیاں کر دیاں نیں۔ اوہناں دی مٹھی بُلاری انسان دی روح نوں تسکین دین دے نال نال کناں وچ رس وی گھولدی اے۔ خواجہ غلام فرید سامنے بابا فرید توں لے کے بُلھے شاہ تیکر دی صوفی لہر دا بھریا بھنڈار موجود سی۔ جس کولوں اوہناں خوب لابھ چکیا۔ ایہناں دے کلام نوں دیکھ کے ایہہ گل بڑے زور نال آکھی جا سکدی اے۔ کہ ایس چھیکڑلے فرید نے اوس پہلے فرید دا مشن بڑے سُچجے ڈھنگ نال اگے ٹوریا اے۔ ایہہ خبرے خواجہ فرید دا ای فیض اے کہ پنجابی دے اج دے شاعر تے وی تصوف

دا تھوڑا بہت اثر موجود اے۔ مثال وجوں پیر فضل گجراتی، ڈاکٹر فقیر ایتھوں تیکر کہ رشید الدین تیکر دا ناں لیا جا سکدا اے۔

ایس دور دے پچھلے حصے وچ پنجاب وچ مشاعریاں دی پرت پئی۔ ایہہ مشاعرے اُردو تے پنجابی دے سانجھے وی تے وکھو وکھ وی ہوندے سن اُردو توں متاثر ہو کے پنجابی وچ وی نِکّی نظم دا رواج پیا تے غزل، گیت وی لکھے جان ڈیہہ پئے۔ غزل بھانویں شاہ مراد (۱۷۰۲ء) وِچ مِل جاندی اے تے میاں محمد بخش دی سیف الملوک وچ وی ایس دی ہوند ملدی اے۔ پر غزل نوں اک باقاعدہ صنف دے طور تے پکے لحاظ نال ایسے ای دور دے آخری حصے وچ اپنایا گیا۔ اِنج ای معاملہ نظم دا اے۔ نظم دی ہوند بھانویں کئی حیلہ وچ لبھدی اے پر ایس نوں وی ایس دور دے تقاضیاں موجب اپنایا گیا۔ جتھوں تیکر گیت دا تعلق اے۔ ایہہ وی لوک گیت دی صورت وچ سینکڑے ورھیاں توں موجود سی۔ ایس دور وچ ایس نوں باقاعدہ شاعری وچ اپنایا گیا۔ تے ایہناں گیتاں وچ وی لوک گیتاں دے رس نوں شامل کیتا گیا۔

ایس دور دے شاعراں عام کر کے ایہناں صنفاں نوں نویں نویں خیالاں لئی ورتیا اے۔ ایہہ زمانہ کیوں جے جاگرتی دا زمانہ سی، تحریکاں دا زمانہ سی۔ ایس کر کے ایس دور وِچ قومی نظماں خاص طور تے لکھیاں گئیاں۔ جنہاں وچ تحریک خلافت، غازی علم دین شہید، شہید گنج تے

عا۔ اُردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد ۵ کراسہ ۱۱ ص ۶۷۵

تحریک پاکستان شامل نیں۔ ایس سلسلے وچ جنہاں شاعراں ناں کڈھیا
اوہناں وچ اُستاد کرم امرتسری، لال دین قیصر وغیرہ ذکر جوگ نیں۔
غزل آکھن وچ فرید منٹگمری، اُستاد گاموں خاں تے مولا بخش کشتہ
دے ناں لئے جا سکدے نیں۔ اُستاد گام تے فیروز الدین شرف نے
ایہناں اُستاداں دی ای پیروی کیتی تے ناں کڈھیا۔

ایسے دور وچ پنجابی زبان تے ادب دے واہدے لئی سانجھے طور
تے دوڑ بھج شروع ہوئی۔ جس وچ مولا بخش کشتہ اُگے اُگے سن۔
غیر مسلماں وچوں جوشوا فضل الدین نوں وی نہیں بھلیا جا سکدا جنہاں
پنجابی وچ فارسی اکھراں وچ ماہوار رسالہ "پنجابی دربار" جاری کیتا۔
جوشوا جی نے ایس توں اڈ پنجابی افسانے وی لکھے۔ انگریزی توں
ترجمے وی کیتے۔ ایس توں اڈ رسالے وچ تعلیمی، تحقیقی تے تنقیدی
مضمون وی چھاپے، بھائی ویر سنگھ، گوربخش سنگھ پریت لڑی تے
چرن سنگھ شہید نے اپنے اپنے ڈھنگ وچ ادب دی سیوا نوں اپنایا
ایس دور بارے جویں کہ پہلاں آکھیا جا چکیا اے ایہہ گل خاص اے کہ
سکھاں نے پنجابی نوں پکے ہتھیں اپنایا۔

اصل وچ انگریزاں دے قبضے تیکر سکھ اک دھاڑوی ٹولے دے
طور تے ای جانے جاندے سن۔ علمی پدھر تے ایہناں دی ایس ویلے
توڑی کوئی خاص کارگزاری نہیں سی۔ پچھلا کم دھارمک قسم دا سی پر جدوں
ایہناں کولوں حکومت کھس گئی تے ایہناں وچ ردِعمل دے طور تے اک

جاگرتی آئی تے ایہناں وِچ معاشرتی تے سماجی طور تے اپنے آپ نوں اُچا کرن دا احساس جاگیا۔ کیوں جے انگریزاں کولوں شکست کھان مگروں نال گلاں دے نال نال اِک گل ایہہ وی سی کہ اوہناں وِچ بہوں مت گھیری سی تے ایس گل نوں سٹ پایا نہیں جا سکدا کہ پنجاب کھسن دا کارن بُرچھا گردی وی سی۔ ایس کرکے ایس احساس دے اُجاگر ہون مگروں سِکھاں وِچ اپنے سماجی معیار نوں اُچا کرن لئی دوڑ بھج شروع ہوئی۔[1] ۱۸۵۷ء دی آزادی دی جنگ وِچ ایہناں انگریزاں دا ساتھ دے کے اپنے لئی بہت ساریاں رعائتاں حاصل کیتیاں۔

علمی پدھر تے ایہہ ہویا کہ سکھاں نے ایہہ تاثر دین دی کوشش کیتی کہ پنجابی اوہناں دی ای زبان اے۔ کیوں جے سِکھ دھرم دی مڈھلی کتاب "آدی گرنتھ" پنجابی وچ ناسی۔ سکھاں نے ہندو دی سازش دے تحت اپنا دھارمک لٹریچر کیوں جے بھاشا وِچ نا کر لیا سی ایس کرکے ایس مُدھ وِچ اوہناں اپنے ورثے اُتے اپنے حال دے لٹریچر دی عمارت کھلہارنی شروع کر دتی۔ گرنتھ تے دوجے دھارمک لٹریچر دیاں شرحاں تے ٹیکے لکھے گئے ادب دیاں تاریخاں تے تذکرے ہوند وِچ آ گئے۔ جیہدے وِچ سکھاں اپنے گُروواں تے دوجے بزرگاں نوں اچی تھاں دِتی۔ چھاپہ خانہ کیوں جے آ چکیا سی ایس کرکے ایہناں زیادہ توں زیادہ پنجابی ادب نوں گورمکھی لپی وِچ منتقل کرنا شروع کر دِتا۔ جیہڑا

---

[1] پنجاب دیاں لہراں، شمشیر سنگھ اشوک ص ۵۳ (گورمکھی)

کہ اوس ویلے تیکر فارسی رسم الخط وِچ ای لکھیا جا رہیا سی۔ اِنج پنجابی دے گرمکھی بھنڈار وِچ وادھے دا جتن کیتا گیا۔

ایدھر مسلمان پنجابی دی پرانی لیہہ تے ٹُردے ادب رچ رہے سن نویاں قدراں دے تحت ادب تخلیق کرن ول بکھتاں جنّی سرگرمی نہ وکھائی گئی۔ ایہہ پنجابی وِچ دے اٹھ سو ورھیاں دے اپنے انتاں دے ورثے نوں یاد کر کر موجاں مان دے رہے۔ نتیجہ ایہہ ہویا کہ ایس اٹھ سو ورھے دے ادب دا وی کِنّاں حصہ حالی قلمی نسخیاں دی شکل وِچ غیر محفوظ پیا اے۔

اُنج ایہہ وی نہیں کہ مسلمان ایس دَور وِچ ہتھ تے ہتھ دھر کے بہہ رہیا۔ ایس دَور وِچ وی ایہناں ولّوں رچیا جان والا ادب ہوند وِچ آیا۔ خاص طور تے تفسیراں، قرآن پاک دے ترجمے، مناظراتی لٹریچر، جیہدے وِچ قادیانی فتنے دے خلاف لٹریچر خاص طور تے ذکر دے قابل اے۔ ایس توں اڈ کربلا نامہ مرثیے دی شکل وِچ وی تے جنگنامے دے رُوپ وِچ وی ودھیرا ہوند وِچ آیا۔ جس وِچ غلام سکندر، سید اکبر شاہ، نور محمد گدائی، غلام حیدر فدا تے مولوی فیروز وغیرہ نے ودھیرا ناں کڈھیا ۱۔ ایہناں دے مرثیاں وِچ نثر وی موجود اے۔ ایس دَور دا ایہہ ادب ودھیرے کرکے چھاپے چڑھیا۔ جنگنامے دی طرز اُتے مرثیہ لکھن والیاں وِچوں محمد بوٹا گجراتی۔ استاد ہمدم۔ اقبال دائم وغیرہ دے ناں لئے جا سکدے نیں۔ خطبے تے تبلیغی لٹریچر وِچ مولوی غلام رسول قلعہ

۱۔ ہور ویروے لئی ویکھو جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ۔ شہباز ملک ایم۔ اے

مولوی محمد مسلم، مولوی دلپذیر وغیرہ سرکڈھویں نیں۔

ایس دور دی اِک اِک خصوصیت ایہہ وی اے کہ ادب وچ نویاں قدراں دے آون نال اختصار کولوں زیادہ کم لیا جان لگ پیا تے لمیاں لمیاں داستاناں دی تھاں نِکے نِکے قِصّیاں نے لے لئی ایہہ زمانے دے حساب نال سیاسی سماجی ادبی تے اصلاحی رنگ وچ ہوندے سن۔ ایہہ قصے لکھن وچ اگے اگے مسلمان شاعر ای سن۔ ایہہ قصے عوام وچ بڑے مقبول سن۔ کئی شاعر آپ ای قصے جوڑدے آپ ای چھپواندے سنے آپ ای پھِر کے ویچدے وی سن۔ ایہہ قصے عام کر کے فارسی اکھراں وچ چھپدے سن۔ جیہڑا عام کر کے لوکاں وچ اُردو ذریعہ تعلیم ہون پاروں پڑھیا تے جانیا جاندا سی۔ سکھ تے غیر مسلم شاعر اپنے خاص قصے گورمکھی اکھراں وچ وی چھپوا لیندے سن۔ پر ایہناں دی گنتی کوئی اینی زیادہ نہیں ہوندی سی ایہہ زیادہ مقبول وی نہیں سن ہوندے تے ایہناں دی عوامی حیثیت وی محدود ہوندی سی ایسے کر کے مسلمان شاعراں ایس کھیتر وچ اتناں دا ادب پیدا کیتا۔ اِک اِک شاعر نے دو دو سو قصہ لکھیا جیہڑا باقاعدہ چھپیا۔ ایہناں وچوں نیاز احمد نیاز مشتاق بڈھا، حیدر شاہ آقا ہوشیارپوری، محمد دین سفری تے چراغ دین جونے کے خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ اِک ہندو شاعر ملکھی رام نوں وی بھلیا نہیں جا سکدا۔ جیہدے قصے بڑے مقبول ہوئے۔ لطف دی گل ایہہ اے کہ ایس شاعر دا ذہنی جھکا اصلاحی

موضوعاں دل سی۔ جویں ایہہ کہ ایس دا باراں ماہ پانی بڑا ای مشہور ہویا ایس توں اڈ ایس نے نبی دا باغ تے معجزہ ہرنی قصے وی لکھے۔ جیہڑے ہر من پیارے ہوئے تے اَج وی ادب وچ ایہناں دا تھاں ودھیرا اہم اے۔ ذکر کیتے شاعراں وچوں نیاز دا قصہ چڑیاں، حیدر شاہ آغا دے کبت، چراغ دین جونے کے دا قصہ گھگی کاں مشہور ہوئے۔ قصہ گھگی کاں وچ جانوراں نوں کردار بنا کے معاشرے وچ ہو رہے انسان دے انسان تے ظلم تے زیادتی نوں اُلیکیا گیا اے۔ ایہہ قصہ کئی حصیاں وچ اگے تُردا تے سواد دیندا اے۔

ایس قصہ ادب وچ اِک گل سانجھی دسدی اے کہ ایہناں قصیاں وچ ورتی گئی بحر عام کر کے دیسی اے۔ ایس نوں[۱] "کوڑا" چھند آہندے نیں ؎

بھل گئے نہ کدھے کدے موہنوں گھاہل جی۔ کرتے نہ لڑائی کدے کسے نال جی
کر کے کپت دھن نہ گواونا۔ جھگڑے لڑائی دے نہ نیڑے جاونا

انگریزی ادب تے ایس دے حوالے نال مغربی ملکاں دے ادب نوں متاثر ہو کے نکا ڈراما ہوند وچ آیا۔ ایدھر زیادہ تر غیر مسلم لکھاریاں نے پہلاں دھیان دِتا پر منظوم ڈرامے مسلماناں نے وی ایس دَور وچ خوب لکھے۔ جیہڑے پنجاب وچ دے لوک ڈرامے یاں راساں دی طرز اُتے لکھے جاندے سَن۔ ایہہ ڈرامے عام کر کے راس دھاریاں دیاں ٹولیاں

۱۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ۔ مولا بخش کشتہ ص ۱۶۔

واسطے لکھے جاندے سن ۔ جنہاں دا عوامی ناٹک وچ پرانے زمانے توں باقاعدہ اک تھاں موجود سی ۔ ایس قسم دے ادب وچ جنہاں شاعراں نے ناں کڈھیا اوہناں وچ حشمت شاہ تے مجید کوہام دے ناں خاص طور تے لئے جا سکدے نیں ۔ ایہہ ڈرامے عام کر کے اوس زمانے وچ چھپ دی جاندے سن ۔ ایہناں دے دیباچے وچ ڈرامے دی مختصر کہانی بیان کر دتی جاندی سی تے پھیر منظوم مکالمے شروع ہو جاندے سن ۔ ڈرامے دے عمل نوں مکالمیاں دے وچ وچ کتے کتے اردو یاں پنجابی لکھ دتا جاندا سی پر اکثر ڈرامے ایس توں خالی ای ہوندے سن ۔ ایس وچارے ڈرامے دے عمل نوں آپ ای سانگ بن کے اگے تور لیندے سن ۔ ایتھوں تیکر کہ منظوم مکالمیاں دا مفہوم پہلاں گلاں بلتاں راہیں بیان کر دے سن تے پھیر ایسے نوں شعراں وچ گا دتا جاندا سی ۔ ایس قسم دے ڈرامے سوہنا زینی مصنف مجید کوہام وچوں اک ونگی ویکھو :-

سوہنا : لگا دل وچ حسن تیرے دا تیر نشانہ زینیے
تیرے قدماں اتے میرا سیر نذرانہ زینیے

زینی : ہو کے ذکر کرو ، تخت ساتھ زبان دے بیبا
تیرے سر تے بیٹھا آ کے اج شیطان دے بیبا

ایس قصہ ادب تے ڈرامہ ادب نوں جے نویں نواں لکھاری پرانا ادب آکھے پر میرا اپنا خیال ایہہ اے کہ ایس سارے ادب وچ ویلے دے مطابق نوینتا موجود اے ایس نوں واضح طور تے پرانے ادب نالوں

دکھرا دیکھیا جا سکدا اے سا ایہدے وچ بدلدے زمانے تے سماجی حالیاں دا نہ صرف ذکر موجود اے۔ سگوں بعض قیمتے اجیہے نیں جنہاں وچ زمانے دے نال پیر رلا کے ٹرن دی پکی کیتی گئی اے ڈرامائی ادب وچ مکالمیاں دا اختصار تے بے ساختہ پن نویں تقاضیاں دے مطابق جاپدا اے۔ پھر ایہہ کہ ڈرامے وچ دیاں ہدایتاں تے ڈرامے دی چال دا وِرتا اوس ویلے دی سٹیج موجب درست اے۔ اینی گل ضرور اے کہ مسلمان لکھاریاں نے نثر دل دھیان گھٹ دتا جدوں کہ سکھ لکھاریاں نے نثر ول پورا پورا دھیان دِتا۔ پر اینہاں دی نثر اُک تے گورمکھی لپی وچ ہون پاروں تے دوجے دھارمک اثر والی ہون پاروں عام لوکاں توں دور ای رہی۔

جدوں ایس خطے وچ ریڈیو تے فلم دا چرچا ہویا تے ایس زمانے وچ مسلمان لکھاریاں نے نثر لکھن ول دی دھیان دِتا۔ رفیع پیرزادہ نے ریڈیو ڈرامہ "اکھیاں" لکھیا جیہڑا اَج دی اپنا اُچا مقام رکھدا اے۔ اینج ای فیروز دین شرف نے "ہیر سیال" فلم واسطے لکھیا۔ ریڈیو لئی ایس دور وچ بہت دی ودھیرا کجھ لکھیا گیا۔ پر ایہدے بارے حالے کم کرن دی بڑی لوڑ اے۔

ڈرامے دے ضمن وچ ساڈے لکھاریاں نے ایس نوں اپنایا سی پر آئی۔ سی۔ نندا۔ نورا رچرڈ وغیرہ نے سٹیج نوں ڈرامے توں واقف کرایا جس "سبھدرا" تے "رلی دا ویاہ" وغیرہ ڈرامے

لکھے، اسٹیج کیتے تے چھاپے۔ اِنج ای چرن سنگھ شہید نے سنسکرت ڈرامے "شکنتلا" دا پنجابی وچ ترجمہ کیتا۔ ایس کھیتر وچ کرپا۔ اگر باوا بدھ سنگھ، برج لال شاستری، جوشوا فضل الدین، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ۔ ہرچرن سنگھ، گوربخش سنگھ پریت لڑی وغیرہ دے ناں نہ بھُلن والے نیں۔ ایس دور وچ ایہناں دے ایہہ ڈرامے فارسی رسم الخط وچ وی چھپے تے ڈھیرے مقبول وی ہوئے۔

انگریزاں نے پنجابی وچ جو کم کیتا اوہ مُڈھلے پکھوں انگریزی وچ سی۔ مسلماناں، سکھاں تے عیسائیاں نے ایس دور وچ جو کجھ لکھیا اوہ سینکڑے ورھیاں دا پینڈا مار کے اپڑی پنجابی دی مرکزی یاں ٹکسالی بولی وچ سی۔ ایہہ بولی ماجھے توں نے کے گجرات، گوجرانوالہ سیالکوٹ، شیخوپورہ (شہر) لاہور امرتسر وچ بولی جان والی پنجابی تے اُدھارسی۔ ایہہ بولی اے جس نوں پنجابی دے کلاسیکی ادب لکھن والے لکھاریاں اپنایا سی جنہاں وچ وارث شاہ، بلھے شاہ تے میاں محمد خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔

پاکستان بنن توں پہلاں سکھاں وچ پنجابی نوں اپناں دی جیہڑی لہر اٹھی۔ اوس دے تحت اوہناں وچ پنجابی ادب دے ورثے وچوں اپنا حصہ بھالن دا احساس جاگیا۔ ایس لئی ایس دور وچ اوہناں نے جیہڑیاں تاریخاں تذکرے لکھے۔ اوہناں وچ سکھ گورو ڈوال بندھاں جوگیاں تے بھگتاں نوں پنجابی شاعر بنا کے اُچیچ نال سامنے لیانا شروع

کیتا۔ بھانویں ایہہ کہ گورو نانک جی نوں چھڈ کے ایہہ سارے ای پنجابی شاعر نہیں ہُسن تے ایہناں دی بولی پنجابی وی نتھاں برج بھاشا، ہندی یاں سنسکرت ڈِتّی سی۔ ایس گل نوں مُکھ رکھ کے سکھاں نے اپنی مکتی پنجابی خاص طور تے غیر افسانوی ادب وچ ایسے برج بھاشا ہندی اتے سنسکرت دے لفظ وارڑنے شروع کر دِتّے۔ تاں جے گورو ساہت (ادب) نال اوہناں دا تعلق (سمبندھ) جُڑ سکے۔

جیویں کہ پہلاں عرض کیتا جا چکیا اے کہ اک کٹر برہمن ذہن نے سکھاں نوں مسلماناں کولوں پراںہہ کرن لئی اوس ویلے کیتا سی۔ ...ں گورو نانک جی نے برہمن واد نوں بغاوت کر کے وحدانیت دا نعرہ ماریا سی تے فُوجا کم اوش نے ایس ویلے کیتا جدوں مسلمان قومی جذبے دے تحت گورو دل دی جُھکے ماوندے سن اوس نے ای سکھ نوں ایس چاٹ تے لایا کہ اپنے گورو ادب نال ناطہ جوڑنا ای اے تے اپنی بولی ساڈے نیڑے کر مطلب اے کہ ایس نوں سنسکرت وَنّی بنائے کیوں جے گورواں نوں تے اوس نے ایہہ آکھ کے وہ بولی اختیار کرن ول لایا سی کہ مہاراج تہاڈے مخاطب تے اسی ای آں تسی ساڈی بولی دے نیڑے آ کے ارانج اوہدوں دی تے ایدوں بعد دی سکھاں نوں مسلماناں کولوں دُور رکھن دا چارا کیتا گیا۔ سکھ دھارمک جذبے پاروں ایس دانے تے لگ گیا۔ ایہہ اصول تے منیا پرمنیا اے نال پئی زبان دے نال نال کلچر دی آوندا اے۔ ایس دا ایہہ اثر

ہویا کہ سکھاں دا وکھ تشخص ہولی ہولی متاثر ہوندا رہیا تے ایہہ چیزاوہناں دے ظاہری روپ تیکر نوں وکھاؤن وچ مددگار ثابت ہوئی۔ زبان دے سلسلے وچ اوہ عوامی بولی نوں ہولی ہولی پرانہہ جانے شروع ہو چکے سن ایہہ سلسلہ سکھی روپ وچ دی زبان وچ پہلاں آیا تے ظاہر اے ایہدا اثر زبانی روپ والی زبان اُتے دی پہلاں ای پیا۔ ایہدے نال بحث کرن دی لوڑ کوئی نہیں کہ ایہدا فائدہ کس نوں ہویا۔ گل چٹے دن دے چانن وانگ روشن اے۔

۶- آزادی دا دور

ا- بھارتی پنجابی (گورمکھی)

ہندوستان آزاد ہو گیا۔ پاکستان بن گیا۔ سکھاں پاروں پنجاب نوں ونڈ دتا گیا۔ ونڈ توں پہلاں صوبہ پنجاب وچ قسمت انبالہ، جالندھر لاہور، ملتان تے راولپنڈی سن، انبالے وچ انبالہ، شملہ، حصار، رہتک کرنال تے گڑگاؤں جالندھر وچ ہوشیارپور۔ کانگڑہ، فیروزپور تے لدھیانہ شامل سن۔ ونڈ توں مگروں پاکستانی پنجاب تے اُنج دا اُنج رہیا پر بھارتی پنجاب نوں ٹوٹے ٹوٹے کر دتا گیا۔ ۱۹۴۸ء وچ ای پہاڑی ریاستاں نوں ہماچل پردیش نال رلا دتا تے پھیر ۱۹۵۶ء وچ مشرقی ریاستاں نوں وی رلا دتا گیا۔ ۱۹۶۶ء وچ صوبے دی ونڈ بولی دے لحاظ نال کر دتی گئی تے بولی دے تھوڑے تھوڑے فرق نوں وی بہانہ بنا کے بھارتی پنجاب نوں تِناں ٹوٹیاں وچ ونڈ دتا گیا۔ صوبہ پنجاب، ہریانہ تے ہماچل پردیش تے اِنج پنجاب نوں سنگوڑ کے رکھ دتا گیا۔

ایدوں پہلاں آزادی ویلے ہندوواں نے سکھاں نال ایہہ دھروہ

۱۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ جلد ۵ کراسہ ۱۱ ص ۱۶۲

گیتا گیا کہ پاکستانی پنجاب وچوں آئے سارے ای سکھاں نوں بدھیا کرکے
پنجاب وچ وساں دی تھاں سارے بھارت وچ کھلار دیتا۔ جتھے
حالی وی اوہ وچارے رہ رہے نیں۔ پنجابی صوبہ بنان وچ جو جو آدکڑاں
سکھاں نوں آیاں اوہ تاریخ دا حصہ نیں۔

سکھ لیڈراں نے مرن برت رکھے ایتھوں تیکر کہ سڑ مرن لئی جھُگیاں
آ تے تیل دی پا لیا گیا تاں جا کے پنجابی صوبہ بنایا گیا اوہ دی لوہا نگریلا
دھارمک کٹڑتا دے تحت سکھ نے ونڈ توں پہلاں ای
اپنی لکھی بولی وچ ہندی سنسکرت دے لفظ واڑ کے مسلماناں ناوں
بولی دی سانجھ مکان ول قدم چکیا سی۔ ونڈ مگروں تے سکھ پورے
پورے اوسے جھولی وچ جا ڈگے سن۔ ہن اوہ کر دی کیہ سکدے
سن۔ اوہناں دھارمک ہٹ پادول دانے تے لگ کے اکٹھو
سو ورھیاں دی پکی پیڈی ریت نوں چھڈ کے جیہڑی ریت نوں
اپنایا سی اوہ سکھاں نوں مسلماناں کروں وکھ کرکے
کسے ہور دے نیڑے لیوندی سی۔ ایس دا اک فائدہ تے
تقسیم پنجاب دی شکل وچ آزادی ویلے لیا گیا تے دوجا اوہ سکھ دا دکھ
تشخص (IDENTITY) ختم کرکے لیا جانا اے۔ کیوں جے
جدوں کوئی بولی دوجی بولی اُتے دھاوا بولدی اے تے اوہ اکلی بولی ای
نہیں آؤندی سگوں اپنے نال اپنی پوری تہذیب تے کلچر نوں لے
کے آؤندی اے۔ ایہو وجہ اے کہ اج دے سکھ نوں اپناوکھ تشخص

برقرار رکھنا اوکھا ہیا جاپدا اے تے ایسے پاروں ہن —— ایس ذہن دے خلاف اک تحریک چل چکی اے۔ جس دی نینہہ ۱۹۶۷ء وچ جالندھر وچ رکھی گئی۔ ۱۹۷۰ء تک ایس دیاں چار کانفرنساں ہو چکیاں سن۔ جنہاں وچ نرول پنجابی اپناں تے زور دِتا گیا سی

ونڈ توں پہلاں کٹھے رہندیاں مسلماناں تے سکھاں دا اک رابطہ موجود سی۔ بھانویں اوس ویلے تیکر سکھاں نے پنجابی دی واضح طور تے اک وکھری راہ پھڑ لئی ہوئی سی پر پھیر وی اوہ پنجابی دی اٹھ سو ورھیاں دی ریت توں لابھے ہوندا سی تے اوہدے لئی پنجابی دے گلشن نوں ایس ولے سومے توں پانی دینا سوکھا سی پر ونڈ مگروں ایہہ سوماں اُکا بند کر دِتا گیا۔ ایس لئی کہ سکھاں دی پنجابی گورمکھی اکھراں وچ سی ظاہر اے اودھر جا کے وی اوہناں ایہو پیتی اختیار کیتی۔ بھارت وچ ذریعہ تعلیم یاں تے ہندی نوں قرار دِتا گیا تے یاں پنجابی نوں۔ ایس کر کے نویں پود لئی فارسی یاں اُردو رسم الخط بالکل ای اوپرا ہو گیا۔ ایس توں اڈ بھارت وچ اُردو نال وی کجھ ایہو جیہی حالت ہوئی کہ اک تے ایس دی سرپرستی نہ ہون دے برابر رہی۔ دوجے ایہدے وچ وی اسے دا سلسلہ جاری کر دِتا گیا۔ بھارتی پنجاب وچ تے اُردو دا ناں تھیہ ای نہ رہن دِتا گیا۔ ایس کر کے نرول پنجابی والے ساہمنے ای راہ بند کر دتے گئے

---

۱ اُردو دائرہ معارف اسلامیہ جلد ۵ کراسہ ۱ ص ۶۹۲

دوجے پاسے ایہہ کیتا گیا کہ لکھتی پنجابی وچ ہندی سنسکرت دے وسلے دی رفتار تیز کر دتی گئی۔ ہن حالت ایتھوں تیکر اپڑ گئی اے کہ پنجاب دیاں یونیورسٹیاں تے پنجابی دے رسالیاں نوں ہر سال دی سرکار ولوں ہندی دے اکھراں دی اک لسٹ آؤندی اے۔ جنہاں نوں پنجابی وچ کھپانا ہوندا اے۔

مسلماناں کولوں سکھاں دی دوری، تقسیم پنجاب، گورمکھی رسم الخط، بھارت وچ تے خاص طور تے بھارتی پنجاب وچ اردو نوں دیس نکالا دین، پنجابی وچ ہندی سنسکرت اکھراں دا بے تھاہ ودھارا، ایہناں ساریاں گلاں نے اج بھارتی پنجاب دی پنجابی نوں جیہڑی شکل دے دتی اے اوہدا جھلکارا ہیٹھ لکھے اقتباس توں صاف نظر آ جاندا اے۔

[1] بیرتا واسنکلپ اتے پنجابی ساہت

جدوں اسیں کسے وکٹ پرستھتی دے سمپرک وچ آؤندے ہاں تاں ایس پرستھتی وارا اسیں تن طراں دی مانسک پرتیکریا دا انبھو کر سکدے ہاں۔ جاں وکٹ پرستھتی وارا جیہڑی ہانی دا بھے اتھوا آشنکاں ساڈے من وچ اتپن ہوندی ہے۔ اوس بھے اتھوا آشنکاں توں بچن لئی اسیں تن طراں دی مانسک اوستھا وچوں لنگھ سکدے ہاں۔"

ایہہ ونگی کتاب "پنجابی بیر ساہت" توں لئی گئی اے۔ جیہڑی

۱۔ پنجابی بیر ساہت مرتبہ جیت سنگھ سیتل ص ۷ (گورمکھی)

بھارت دے بھاشا وبھاگ پٹیالہ ولوں ۱۹۷۰ء وچ حکومتی پدھر تے چھاپی گئی اے۔

ایہہ ٹھیک اے کہ بھارت دے صوبہ پنجاب دی سرکاری زبان پنجابی اے ایتھوں تیکر کہ بجلی دا بل وی پنجابی (گورمکھی) وچ چھپدا اے۔ مڈھلی تعلیم دی پنجابی وچ دِتی جاندی اے تے ایم۔ اے پنجابی تے پی۔ ایچ۔ ڈی دی پنجابی وچ موجود اے۔ ترن یونیورسٹیاں ایس ویلے پنجابی ذریعہ تعلیم وچ کم کر رہیاں نیں۔ اِک پٹیالہ، دُوجی چنڈی گڑھ تے تیجی گورو نانک یونیورسٹی امرتسر جنہاں وچ ہر مضمون پنجابی وچ پڑھایا جا رہیا اے۔ ایہدے وچ فنی تے سائنسی مضمون شامل نیں۔ ایہدے وچ وی کوئی شک نہیں کہ کھوج پڑچول، پرکھ تے تنقید دے باب وچ وی ڈھیر اکم ہویا اے تے ہو رہیا اے پھیر ایہہ دی گل سُنن والی اے کہ آزادی مگروں ہزاراں لکھاں دی گنتی وچ کتاباں لکھیاں گیاں تے چھپیاں۔ ایہہ گل وی منی کہ شعر تے نثر وچ پنجابی ادب اج ترقی وند ادباں دے پدھر تیکر اپڑ چکا اے۔ پر ایہناں ساریاں گلاں دے ہوندیاں ہویاں ایہہ گل وی شتے پان والی ہَین کہ جے اُج دی یاں آوندی بھلک دی پنجابی پنجابی نہ رہی تے جے ایس دی صورت اجیہی بن گئی کہ سائنس دے کسے سکیلے دے ذریعے ایہدے وچوں پنجابی دے عنصر نوں چھانن دی لوڑ پئی تے ایس ساری ترقی دا کیہ فائدہ؟

آزادی نوں اٹھائی سال بیت چلے نیں۔ ایس عرصے وچ پوری اِک نسل ساہمنے آچکی اے۔ ایتھوں تیکر کہ ایس ماحول (وتاورن) وچ پل دوھ سکے ہین یونیورسٹی دے پدھر تے نویں نسل نوں راہے پان جوگی ہو چکی اے ایس نویں نسل دا منہ براہمن ذہن پاروں پنجابی دے سلسلے وچ مغربی پنجاب دی تھاں دلّی ول موڑ دتا گیا اے تے ایہہ براہمن ذہن دی اک سیاسی لوڑ اے۔ نویں پوچ نرول پنجابی توں غیر محسوس طور تے دھیری پرے جا رہی اے حالانکہ عام بول چال، شاعری، افسانوی ادب وچ حالی تیکر نرول پنجابی ای پردھان اے پر ہولی ہولی ایہہ پردھانگی اک باقاعدہ پروگرام دے تحت ہندی ول منتقل ہو رہی اے۔

سوال ایہہ اے کہ ایس سارے عمل دا فائدہ کہنوں ہویا؟ پنجابی زبان نوں؟ پنجابی بولن والیاں نوں! یاں کسے ہور نوں؟ جدوں کہ سکھ ودوان آپوں ایس گل تے متفق نیں کہ موجودہ پنجابی دا مڈھ سلطان الشیوخ (فریدین قائم) دے ماگے سلے بجّا دوجے لفظاں وچ ایہہ آکھیا جا سکدا اے پنجابی دا بی مسلماناں ہتھوں ای لگّا ایہدے مگروں دے اٹھ سو ورھیاں دے ادب تے نظر مار جاؤ ایہدے بچ ہر دور وچ پنجابی ادب وچ مسلمان ای واہدا کردے سدے نیں۔ اسلامی تے دینی ادب نوں اک پاسے رکھ دیوتاں دی ادب دے رچن والے مسلماناں دا پلّہ بھارا ای رہندا اے

ع۱۔ ڈاکٹر گانا سنگھ بیدی (انجاشا وگیان) ص ۱۱۰، (گورمکھی)

ظاہر اے کہ اینج پنجابی دی نہار ہمیشہ مسلماناں دے ہتھ وچ رہی جس دے پھل سروپ پنجابی وچ عربی فارسی دے لفظاں دا ودھ گنتی وچ آؤنا تے پنجابی زبان دا اک اکھڑٹ انگ ہو جانا اک قدرتی گل سی آپ گورو نانک جی دے کلام وچ تقریباً چالیہ فیصدی لفظ عربی فارسی دے نیں۔

پاکستان بنن توں پہلاں سانجھے پنجابی معاشرے وچ سکھاں تے مسلماناں دی بول چال دی زبان وچ ایڈا فرق نہیں سی۔ سگوں ہن دی ۴۰ سال گزر جان مگروں وی مشرقی پنجاب دے وسنیکاں دی زبان وڈیری نرول اے۔ ایس دا ثبوت جالندھر ریڈیو دے غیر ادبی پنجابی پروگرام تے یاترا تے آئے سکھ نیں جیہڑے زندگی دے ہر شعبے نال تعلق رکھدے نیں۔ ۱۹۸۵ء وچ تن واری نئے سکھ یاتریاں نال ایس سلسلے وچ خاص طور تے وچار وٹاندرے ہوئے۔ ایہناں وچ اوہ سکھ وی سن جیہڑے ادیب تعلیم دے محکمے نال سبندھ رکھن والے تے یونیورسٹیاں دے استاد سن تے سکالر، دوکاندار، ٹھیکہ دار، سرکاری ملازم، زمیندار تے کاشتکار سب شامل نیں۔ اک گل ایہناں ساریاں وچ سانجھی سی تے اوہ ایہہ کہ عام بول چال لئی جیہڑی ایہہ زبان ورتدے نیں اوہدے وچ تے ساڈی پنجابی وچ کوئی بہتا پاڑا نہیں۔ وچار وٹاندرے وچ سانوں اک واری وی اک دوجے نوں کسے لفظ نوں مڑ آکھن یا اوس دی وضاحت کرن دی لوڑ محسوس نہیں ہوئی۔ پر محکمہ تعلیم تے یونیورسٹیاں تے ادب نال تعلق رکھن والے یاتریاں تے عام یاتریاں دا پنجابی وچ رلے بارے

نقطۂ نظر اڈ واڈ سی ۔ عام سکھ برملا ایس گل دا اظہار کردے سن
کہ مکتی پنجابی اوہناں نوں آپ سمجھ وچ نہیں آؤندی تے ایس دا کارن اوہ
ہندو دی دھارمک کٹڑتا دسدا سی ۔ سگوں ایہہ گل تے اک سکول ماسٹر
نے دی آکھی "عام سکھ حالی دی پاکستانی پنجابی نوں سوکھا سگوں سوادلا
آکھدا اے پر نویں پوچ گرمکھ دی حالت وکھ اے اوہ جس ماحول وچ
جمی تے پلی اوہدے وچ پنجابی اُتے ہندی سنسکرت دا حملہ اپنے پورے
زوراں تے سی اوس نوں تصویر دا دوسرا رُخ دکھایا ای نہیں گیا ۔ اوہ
فارسی رسم الخط توں بالکل جانو نہیں ۔ اوہنوں فارسی عربی دے لفظاں
دے اُچارن دی وی کوئی اُگھ سُگھ نہیں پر نال ای اوہ ایس چیز دی چاہوان
وی اے کہ پنجابی دے سینکڑے سالاں دے ادبی ورثے نوں ہندو دے
تعصب دے تحت اِنج چھڈ دینا پنجابی لئی کوئی لاہے وند نہیں ۔ جتھوں
تیکر ادیباں تے یونیورسٹی نال تعلق رکھن والے INTELECTUALS
دا تعلق اے ایہناں وچ وی دو وکھ گروہ نیں ۔ پرانی پیہڑی نال تعلق
رکھن والے نرول پنجابی دے حق وچ نیں تے ایس گل دا برملا اظہار
کردے نیں کہ عربی فارسی نالوں پنجابی دا رشتہ توڑ کے ہندی سنسکرت
نال جوڑنا پنجابی زبان لئی کوئی چنگی گل نہیں ۔ ایس سلسلے وچ اک ادیب
نے ایہہ گل سنائی کہ اک ساڈی پیہڑی دا وددوان یونیورسٹی وچ ہوئے
اک مذاکرے دا پردھان سی جس وچ بابا فرید شکر گنج دی بانی اُتے
یونیورسٹی دے پروفیسراں تے سکالراں نے مقالے پڑھے ۔ ایہناں مقالیاں

وچ جیہڑی زبان ایہناں دو داناں نے ورتی اوہ گھٹ سمجھ وچ آوندی سی تے بابا فرید دے اوہ بول چنگے سمجھ آ جاندے سن۔ جیہڑے اوہ اپنی گل نوں زوردار بنان لئی پیش کردے سن۔ ایس گل دا اظہار ایس کٹھ وچ اوس پردھان نے کر دی دِتا۔ (INTELECTUALS) دے سُدھ بُدھ گروہ دا نقطہ نظر ایہہ اے کہ جس ویلے پنجابی نوں سرکاری پدھر تے لیون دا سوال آیا تے ساڈے لئی ایہہ ضروری سی کہ اسی ایس نوں ایس قابل بنا دیئے کہ ایہہ زندگی دے سارے کم چلا سکے۔ ایس گھڑی ساڈے ساہمنے جیہڑی زبان سی اوہ ہندی ای سی۔ ایس کر کے اوہناں ایسے کول ای کم چلایا۔ پر جدوں اوہناں نوں ایہہ دس پائی گئی کہ اوہناں دے ایس عمل نال پنجابی دا وکھرا تشخص کیہ برقرار رہے گا! جس تیزی نال بھارتی پنجابی نوں ہندی سنسکرت ونّا بنایا جاندا پیا اے۔ کیہ تسی ایہدے ہندی وچ رل مل کے الوپ ہو جان نوں روک سکو گے! تے اوہ ایس گل دا کوئی جواب نہ دے سکے۔ سگوں ساڈی پنجابی وچ اُردو دے اثر دی نشاندہی کرن ڈیہہ پئے جیہدے جواب وچ اوہناں نوں ایس گل دی دس پائی گئی کہ ساڈا اُردو ول مناسب جھکا قدرتی اے نالے ایہہ کسے خاص نظریے دے تحت نہیں ہو رہیا۔ جدوں کہ پنجابی اُتے ہندی، سنسکرت نال حملہ باقاعدہ اک پروگرام دے تحت اے تے نظریہ ایہہ اے کہ سکھاں نوں ہر حالت وچ مسلماناں کولوں دور رکھیا جاوے۔ کیوں جے ایہناں دوناں دا عقیدہ اک خدا اُتے اے

ستے ایہناں دے بزرگ دی سانجھے نیں پر اوہ ایہہ ساریاں گلاں جاندیاں ہویاں وی جاننا نہیں چاہندے

ایہہ نہیں کہ بھارتی پنجاب دے وسنیکاں نوں ایس گل دا احساس نہیں۔ ایہناں اٹھائیاں سالاں وچ ایس دھارمک کٹڑتا دے خلاف (وکھرو) دو ھیریاں تحریکاں اٹھیاں پر سرکاری ذریعیاں دے موثر ہون پاروں ایہہ تحریکاں موثر ثابت نہیں ہو سکیاں۔ ایہو وجہ اے کہ ہُن پنجاب دا انصاف پسند ہندو وی ایس دھارمک کٹڑتا دے خلاف ہو گیا اے تے اوہ ایس دا برملا اظہار وی کر رہیا اے۔ مثال وجھوں حاضر اے۔ جگ موہن کوشل دے مضمون "کیہ بنے گا ساڈی پنجابی دا؟" دا اقتباس جیہڑا پنجابی ڈائجسٹ دلی دے دسمبر ۱۹۷۴ء دے شمارے وچ شائع ہویا

"ساڈے الکھوتی وِدواناں نے پنجابی نوں سٹینڈرڈائز کرن دی تھاں سرکاری اشاریاں اُتے نچدیاں ایہدیاں جڑھاں کٹیاں شروع کر دتیاں ہن پنجابی بارے جیہڑا کم ہن یونیورسٹی تے محکمیاں وچ ہو رہیا اے اوہ بھوکھ (مستقبل) دی نیہہ اے۔ کِنا چنگا ہوندا کہ ساڈے وِدوان گھالنا گھال کے ایہہ نیہاں فولاد تے سیمنٹ نال پکیاں کر دے۔ پر ہو ایہدے الٹ رہیا اے۔ ایہناں نیہاں وچ ریت بھری جا رہی اے ایہہ گل بدیشی حکومت دیاں کچالاں نالوں وی ہانی کارک (نقصان دہ) ہے۔ اوہناں نے بولی نوں دبائی رکھیا ماریا نہیں۔ اوہدے وکاس دی سمبھاؤناواں قائم

رہیاں۔ پر ایہہ ساڈے ودوان سرکاری اشاریاں اُتے نچدیاں پنجابی نوں
غلط راہ اُتے پا رہے ہن۔ ایہدے وگڑے ہوئے روپ نوں موڑ کے ٹھیک
کرنا اسمبھو ورگا اوکھا کم ہووے گا۔ ویلا اے کہ غلط راہ اُتے ایہدے
بہت اگے ودھ جان توں پہلاں ای ایہدے قدم ٹھیک راہ ول موڑے جان
جس طریقے نال پنجابی دے شبد جوڑے وگاڑے جا رہے ہن ایہدے
پچھے ہوئے شاندار شبد کڈھ کے برہمن وادی (ہندووانہ) شبد ایس وچ
واڑے جا رہے ہن۔ (میں خود وی برہمن ہاں پر میں برہمن واد دے خلاف
ہاں) ایہدا گرامر وگاڑیا جا رہیا اے، ایہدے وچ گند پایا جا رہیا اے
ایہہ گل نشچے ای پنجابی دی اُساری دیاں نیہاں وچ ریت بھرن دے
تل (برابر) اے۔ ایس ریت اُتے اُساری عمارت جے سلھ پا کے دھڑام
کردی ہوئی ڈگے گی نہیں تاں ہور کیہ کرے گی؟"

ایڈا لما اقتباس دین دا مقصد ایہہ اے کہ ایس مسئلے دی سنگینی دا
گریڈ لایا جا سکے۔ رہی ایہہ گل کہ ساڈا (پاکستانی پنجابی) دا ایس مسئلے نال
تعلق کیہ اے؟ تے ایس سلسلے وچ ایہہ عرض کیتا جا سکدا اے کہ بھارتی پنجاب
دے ایہہ "ودوان" کیوں جے ایس وگڑی تگڑی زبان نوں وی پنجابی ای
کہہ رہے نیں۔ ایس کر کے حقیقت دا نتارا ضروری جاپدا اے۔ جے اَج
ایس قسم دی زبان نوں پنجابی دی تھاں گورمکھی دا ناں دے دتا جائے
تے سانوں ایہدے تے کوئی اعتراض نہیں ہوئے گا۔ کیوں جے ساڈے
ایتھے تے اجیہا کوئی مسئلہ موجود ای نہیں نہ ای پنجاب دے ٹوٹے کیتے

نیں نہ ساڈے ایتھے پنجابی دے نرول پن نوں کوئی نقصان اپڑیا اے ساڈی پنجابی اوہو ای اے جیہڑی ساڈے پنجاب دے، سبھے پنجاب دے پنڈاں تے شہراں وچ اپنی بنت دا اڑی دی بول چال وچ ورتدے نیں۔ ساڈی حکومت دی علاقائی زباناں دے سلسلے وچ کسے قسم دا کوئی تعصب نہیں رکھدی۔ ایہہ ٹھیک اے کہ پنجاب وچ ذریعہ تعلیم پنجابی نوں حالی توڑی نہیں بنایا گیا۔ ایہہ وی ٹھیک اے کہ مڈھلی تعلیم حالی توڑی پنجابی وچ نہیں پر ایہہ ضرور اے کہ یونیورسٹی دے پدھر تے پنجابی موجود اے۔ ایہہ وی گل سچ اے کہ جیہنویں توں بی۔ اے تیکر پنجابی اختیاری مضمون دے طور تے منظور اے تے پڑھائی جاندی اے منگوں مقابلے دے امتحاناں وچ وی پنجابی دے مضمون موجود نیں۔ جے اج ساڈی حکومت بھارت سرکار وانگوں اک پاسے تے پنجابی نوں سرکاری زبان منھ دیوے، ذریعہ تعلیم تے مڈھلی تعلیم پنجابی کر دیوے تے نال ای دوجے پاسے پنجابی وچ سرکاری پدھر تے کسے سازش دے تحت رسے دا ایہہ سلسلہ جاری کر دیوے تے ساہنوں ایہہ کدی منظور نہیں ہووے گا۔ بھٹھ پیا اوہ سونا جیہڑا کناں نوں کھائے۔

لوڑ ایس گل دی اے کہ بھارتی پنجاب دے لکھاری تے ودوان ایس ویلے ایس ہڑ نوں ڈک لین۔ کیوں جے حالی ڈلھے بیراں دا کجھ نہیں وگڑیا تے جے اوہناں اج ویلے دی ایس آواز نوں نہ سنیا ایس بیماری دا اپا نہ کیتا تے جلدوں پانی سروں لنگھ گیا تے پچھوادیلا بے رس ہووے گا

سو کندھ جد آ کے ڈگن لگی پھیر کیہ نفع پلستر دا

ب۔ پاکستانی پنجابی ادب

ہُن ذرا اپنی گل کر لئیے۔ پاکستانی بنن مگروں کجھ چر تے سچی گل اے کوئی اگھ سگھ ای نہ رہی۔ چل رہیاں قومی تحریکاں دا سدھا اپنے دیس تے وطن پاکستان دے روپ وچ نکل چکیا سی جیہڑا ہندو تے انگریز توں اڈ غدار قسم دے اپنے بھراواں دی اتاں دی مخالفت دے باوجود اسلامی نظریے دی جت دے طور تے ہوند وچ آ چکا سی۔ اسلام نال دُھبے سارے ای مذہباں دا دیرا اے ایس لئی کہ جیہڑے مذہب ایس توں پہلاں سن اوہناں نوں ایس نے مکمل قرار دے دِتا سی تے ایہناں وچ جیہڑیاں گھاٹاں سن اوہناں دی نشان دہی کیتی سی جیہڑے مذہب ایدوں مگروں آئے اوہناں دا جواز ای کوئی نہیں سی۔ ایس لئی رب تعالیٰ دے فرمان موجب اوس دین نوں اسلام دے روپ وچ مکمل کر دِتا سی تے رب دی ایہہ آخری ہدایت سی۔ جیہڑی قیامت توڑی قائم تے دائم رہنی اے۔

ہندو، انگریز، سکھ تے وہر یئے دھوں لا پاکستان دے دو قومی نظریہ جیہڑا کہ عین اسلامی اے ایس دے خلاف رہے نیں۔ پاکستان بنان دیلے وی ایہو ای اروڑے اٹکاندے رہے تے بنن دے مگروں وی ایہو ای ایہدے ڈھان وچ سرگرم۔ ہندو ہندوستان نوں اکھنڈ آزاد ویکھنا چاہندا سی جتھے اوہ اپنی نام نہاد اکثریت دے جھوں رام راج لاگو کر سکے۔ نام

ہنادا ایس لئی کہ مسلماناں توں اکو (۱) ساریاں ای قوماں نوں اپنے نال سمجھدا
سی جنہاں وچ اچھوت، سکھ تے لا مذہب سارے ای آوندے نیں۔
ہندو تے لا مذہب عنصر نے پاکستان نوں دلوں تسلیم نہیں سی کیتا تے اوہناں
دا خیال سی کہ ایہہ کجھ چر مگروں ٹُٹ بھج کے اکھنڈ ہندوستان وچ کھپ
جائے گا۔ پاکستان بنن مگروں جدوں ایس دے بنان والیاں نے
اپنی انتاں دی محنت نال ایس نوں پیراں تے کھلہارن دا جتن کر لیا تے
ایس قسم دے عنصر دے ڈھڈاں وچ مروڑ اٹھن لگ پئے تے اونج پاکستان
بنن دے نال ای خلاف پاکستان عنصر ملک وچ تے ملکوں باہر سرگرم ہو گیا۔
تے ایس سلسلے وچ علمی تے نظریاتی دوڑ بھج شروع کر دتی گئی۔ ایس سلسلے
وچ سیکولر ذہن دے لکھاریاں نے تقسیم ویلے دے فساداں وچ دیاں
قربانیاں نوں نام نہاد انسان دوستی دی بلی چڑھدیاں ویہندیاں پچھتادے
تے ادھار ادب رچیا جس دی ابتداء مشرقی پنجاب دے وتوں اک شاعرہ
نے کیتی۔ جدوں ایہہ ادب پاکستان وچ آیا تے ایتھوں دے ایس نال
رلدے ذہناں نے چھیدے ای ایس نوں قبول لیا تے ایس قسم دیاں آوازاں
نال آوازاں رلا کے ذہن تے پچھتاوے دی فضا بھگران دی کوشش شروع کر
دتی۔ ایہہ اک لحاظ نال اک اجیہا بی سی جیہڑا پاکستانی پنجابی وچ اکھنڈ

---

(۱) پہلاں اوہ مسلماناں نوں وی اپنے نال سمجھدا سی تے آزادی دے سلسلے وچ ایس اصول تے
گاوندا سی کہ کوئی بات کرن دی دو پارٹیاں نیں۔ ہندو تے انگریز۔ پر قائد اعظم محمد علی جناح نے
آکھیا اک تیجی پارٹی وی اے۔ مسلمان جس نوں اوہناں دی مخالفت دے باوجود انگریز تے ہندو
نوں مننا پیا۔ پر اوہ دلوں ایہنوں قبول نہیں کیتا (ش۔م) (۲) ترقی پسند

بھارت دے پرچار لئی لایا گیا۔ جیہڑا ویلے نال ودھدا چلیا گیا۔

ایہہ ویلا اجیہا سی جدوں اُجڑے پُجڑے لوکاں دے خونی تے مالی زخم ابھے ہرے سن۔ ایس کرکے وقتی طور تے ایس دین تے اعتراض لگائے جانے قدرتی گل سی اپنے ایتھے ایس تے نہ صرف اعتراض لگائے گئے سگوں ماحول نوں ہور حُخنبہ بنان دا پرچار کیتا گیا تے ایہہ فرض اکھنڈ ہندوستان دا نعرہ رکھن والے پاکستان وچ بیٹھے ذہناں نے ادا کیتا۔

ہونا ایہہ چاہیدا سی کہ جے اُچے سُچے لیڈر قائداعظم محمد علی جناح دی اگوائی وچ پاکستان بنایا سی تے ادیب ویلے اوہدے کردار توں روشنی لیندے جس نے آزادی دا نعرہ نہیں سی آکھیا سگوں نویں عزم تے نویں ولولے نال قربانیاں تے شہادتاں نال جرأت تے وطن دی اُساری دی پکی کیتی سی۔ پاکستان کیوں جے ایس فلسفے نے بنایا سی کہ پاکستان کا مطلب کیا! لا اِلٰہ الا اللہ ....
ایسے کرکے ادوں گمراہی ایس قسم دے ادب دی تو بالکل ای ایس نظریے لئی زہر قاتل سی۔ ایس دا اوس ویلے کوئی اُپاء نہ ہو سکیا تے پھیر ایس زہر نے باقاعدہ پھیلنا شروع کر دتا۔ مشرقی پنجاب دی اک غیر مسلم شاعرہ دیاں ایس قسم دیاں نظماں تے اوہ نظماں جیہڑیاں کسان مزدور دے حوالے نال کمیونزم تے اُدھارت سن گرمکھی توں اُلتھیاں تے چھاپیاں گیاں ایہہ ادب کتاباں چ پنجابی دے امتحاناں وچ نصاب دے طور تے لگا رہیا تے اوہدے خلاف باقاعدہ احتجاج مگروں خارج ہویا پر اپنے چر وچ ایہہ پاکستانی معاشرے وچ اپنا کم کر چکا سی۔

ایدھر عوامی پدھر تے پاکستان بنن دے بعد جیہڑا ادب ہوند وچ آیا ایہدے وچ جو نکے نکے قصے ای ملدے نہیں جس دیچ فساداں نوں مسلماناں دے نقطہ نظر نال ویکھیا گیا سی۔ ہندو دی سازش نوں بڑے من کھچویں ڈھنگ نال سامنے لیاندا گیا سی۔ ایس سلسلے وچ چراغ دین جونے کے وغیرہ دے ناں لئے جاسکدے نیں۔ ایس لحاظ نال پنجابی ادب دی ایہہ لہر دی اگے ٹری جیہڑی پنجابی ادب دے سینکڑے ورھیاں دے دستے وسے آتے اپنی عمارت نوں تعمیر کردی سی۔ ایس وچ روایتی ادب دی سی تے زمانے دے تقاضیاں موجب رچیا جان والا نواں ادب وی سی۔ ایس لہر دی آگوائی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، عبدالمجید سالک، عبدالکریم ثمر وغیرہ بزرگاں کر ل سی۔ ایہناں بزرگاں نے پنجابی ادب دی ایس لہر نوں اگے ٹورن لئی رسالہ "پنجابی" لاہور جاری کیتا۔ ایہدے وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے اُدم نال پنجاب دے کئی اردو لکھاریاں پنجابی ادب رچیا ایہناں وچ مولانا ظفر علی خاں، مولانا غلام رسول مہر، مجید لاہوری، شورش کاشمیری تے صوفی تبسم دے ناں لئے جاسکدے نیں ایہناں توں متاثر ہوکے ایس لہر دے نال ٹرن والیاں وچوں عبدالمجید بھٹی، عبدالسلام خورشید ڈاکٹر محمد باقر، سجاد حیدر وغیرہ دے ناں آوندے نیں۔ ایہہ سارے لکھاری اکو ویلے اردو تے پنجابی لکھدے سن۔ پنجابی دیاں ایہہ چیزاں ماہنامہ "پنجابی" لاہور وچ چھپدیاں۔

جس لہر دا شروع وچ ذکر کیتا گیا اے۔ ایس نوں ترقی پسنداں

دی باقاعدہ حمایت حاصل سی تے ایہو ایس نوں ہلا شیری دین والیاں وچوں سن۔ ہولی ہولی ایس لہر وچ ڈھیلا ہونا شروع ہو گیا تے ایہناں نے اُردو دے نال نال پنجابی وچ وی اپنا باقاعدہ اک تھاں بنا لیا۔ "پنجابی مجلس" جہدے اجلاس لاہور دے محمدی دروازے توں باہر ہوندے سن تے جتھے ڈھیرے پنجابی لکھاری اکٹھے ہو کے پنجابی ادب دے واہدے لئی سوچ وچار کردے سن۔ ایہدے وچ ایس ذہن دے لکھاریاں نے زور پھڑنا شروع کیتا تے اک ویلا ایہا آیا کہ پنجابی ادب وچ ایہناں دے کاریاں توں اک کے صحت مند ذہن رکھن والیاں اوتھے جانا ای بند کر دتا۔ جس دے پچھ سروپ ایہہ آپ جہاے ننگے ہو گئے نے کجھ چر مگروں ای ایہناں دے ایہناں کاریاں وجہوں ایس مجلس نوں حکومت ولوں ٹھکا بند کر دتا گیا۔ ظاہر اے حکومت ولوں ایہہ قدم ایہناں لوکاں دی غیر صحت مند سوچ وجہوں چکیا گیا سی۔ پر کیوں جے ایہہ سبھ کجھ پنجابی دے پلیٹ فارم توں ہو رہیا سی۔ ایس لئی ایہہ سٹ ایہناں دے نال نال پنجابی نوں وی وجی۔

سائنس دی ترقی پاروں معاشرے وچ مادی قدراں دی پردھانگی تے معاشرے وچ دی گُٹ کھُسٹ وجہوں زمانہ ایہو جیہا آ گیا کہ ذکائی (EMOTIONAL) گلاں دی تھاں عقلی گلاں نوں پسین لگ پئی اینج دُوجے ادباں دے نال نال پنجابی ادب وچ وی (INTELECTUALISM) دا عمل دخل ودھ گیا۔ ایس لئی ایہہ ذکر کیتی لہر جس نوں مجلس سکول آکھنا

مناسب ہوئے گا نے سبب تو پہلاں ایس نوں قبول کیتا تے پنجابی ادب وچ ایس نوں لیاون دا چلا کیتا۔ ایس دہ دے وچ نظم نالوں نثر چوکھا ودھ گیا۔ سگوں نظم تے نثر نے اثر پایا تے پنجابی وچ وی فری ورس تے بلینک ورس قسم دیاں نظماں لکھیاں جان ڈیہہ پیاں۔ ایہہ اوہ عرصہ اے جدوں پنجابی شاعراں نے ایمائی شاعری ول وی قدم ودھایا تے نویں نویں تجربے کرنے شروع کیتے۔ ایہہ دکھری گل اے کہ ایمائی یاں علامتی شاعری پنجابی وچ کوئی زیادہ مقبول نہ ہوئی کیوں جے ایہدے سمجھن لئی جس (SENSEBILITY) دی لوڑ ہندی اے۔ یاں تے اوہ اوس ویلے دے ماحول وچ موجود نہیں سی یاں جیہڑے ایما تے علامتاں اوس ویلے دے شاعراں نے گھڑیاں اوہناں دا تعلق لوکائی نال گھٹ سی۔ ایس کارن ایہی شاعری دا گھیرا اک لحاظ نال سوڑا ای رہیا پر ایس دے ہوندیاں ہویاں وی ایہہ شاعری ہرتلدی رہی تے اج دی ہو رہی اے بھانویں ایہہ کہ اج وی ایس دا گھیرا ایڈا چوڑا نہیں ہو سکیا۔ ایس قسم دی دلیریں والی شاعری عام کرکے مجلس سکول نال تعلق رکھن والیاں یاں ایس توں متاثر شاعراں نے کیتی کیوں جے ایہدے پہلاں ایہہ لوک ایس گل توں گویڑ لا چکے سن کہ جیہڑے نظریے اوہ پیش کر دے نیں معاشرے وچ ایہناں نوں قبولیا نہیں جاندا۔ ایہدے وچ وی واضح طور تے دو گروہ بن گئے۔ پہلا گروہ ادب نوں سیکولر رکھن تیکر محدود رہندا

مے سفر دی رات از منیر نیازی تے اُڈن والے از سلیم الرحمٰن

سی ۔ جدوں کہ ”دوجا گروہ“ دو پیر اگے ٹر دیاں ادب نوں ”اپنی“ کاز“ لئی ورتدا سی ۔ ایہہ ”کاز“ بنی نوع انسان نال پیار تے محبت دے حوالے نال مذہب توں بیزاری پھیلاندی سی تے ہور اگے ٹر کے اسلام دشمنی ، نظریۂ پاکستان دی مخالفت ، رب ، رسول تے آخرت بارے اسلامی عقیدے دا توڑ سی ۔

جتھوں تیکر ادب وچ ایہناں نویاں قدراں نوں لبھن تے نویں تجربے کرن دا تعلق اے ایہدے وچ ذکر کیتا پہلا گروہ کجھ مخلص جاپدا اے تے ایسے دے خلوص پاروں ادب وچ نویں سوچ دا ایہہ سلسلہ اگے ودھیا تے اَج تیکر ایس لیہہ تے رچیا گیا ادب پنجابی ادب نوں نویاں قدراں دے نال ٹورن دا چارا پیا کردا اے ۔ جتھوں تیکر ذکر کیتے دوجے گروہ دا تعلق اے ایہہ اپنی ”کاز“ دے خول وچ اندروں وی پھاٹا سی تے ہن وی پھاٹا اے ۔ پہلا گروہ خالص سماجی نقطۂ نظر دا علم بردار اے جدوں کہ دوجا سیاسی نقطہ نظر دا پرچارک ۔

پنجابی مجلس دے بند ہون توں پہلاں ای پنجابی دے ودھیرے لکھاریاں نے ایہدے کولوں کنڈ ولا لئی سی تے پنجابی ادبی سوسائٹی ، پنجابی رہیا تے دوجیاں انجمناں بنا لیاں سن ۔ ایہو زمانہ اے جدوں کل پاکستان پدھر تے لکھاریاں دا اک ادارہ ہوند وچ آیا ۔ ایہہ ”پاکستان رائٹرز گلڈ“ سی ۔ ایس وچ ہر رنگ دے لکھاری نے حصہ لیا ایس ادارے نوں حکومت

---

۱۵ ۔ بیلے بیلے از احمد ظفر ، فیصلے دی گھڑی مرتبہ احمد سلیم

دی حمایت تے امداد دی حاصل سی۔ چنانچہ ایہدے وچ پنجابی ادیب دی شامل ہوئے۔ ایتھے دی پنجابی مجلس وانگوں تنقیدی اجلاس شروع ہوئے پنجابی زبان تے ادب دے واہدے لئی اکٹھ کیتے گئے۔ پر بدقسمتی ایہہ ہوئی کہ کجھ چر ای مگروں ایتھے دی کجھ وچّی، پنجابی دے پلیٹ فارم توں اُردو نوں ہیجڑیاں دی زبان آکھیا گیا نالے پنجابی لئی پاکستان وچ دی گرمکھی رسم الخط اپنان دی تجویز رکھی گئی۔ ایس دا شدید ردعمل ہویا۔ قومی پریس نے نہ صرف ایس ادارے نوں رگڑیا۔ سگوں پنجابی وچ دی ایس سوچ نوں ایتھوں تیکر کہ پنجابی توں ای لتاڑ دیا گیا۔ ایہہ پنجابی اُتے دُوجی ڈِھی سٹ سی۔ جیہڑی لوہا کر کے مجلس سکول نال تعلق رکھن والیاں پاروں دتّی۔ نتیجہ ایہہ ہویا کہ پنجابی وچ عاماں دی جیہڑی دلچسپی ودھ رہی سی۔ ایہہ دی گھٹ ہو گئی تے سرکاری سطح توں پنجابی دی سرپرستی دی رفتار دی ودھیری مٹھی پے گئی۔ پنجابی بارے کم کرن والے لوک اک وار دی پھیر کھنڈر پُنڈ گئے۔ ایس دوران ای پنجابی رسالہ "پنجابی ادب" نکل چکا سی پہلاں تے ایہدے اُتے اعتدال پسند حاوی رہے پر چھیتی ای اوہناں نوں ایہدے توں کنارہ کش ہونا پیا۔ کیوں جے ایس رسالے دی نہانہ وی "کاز" دی خدمت ول موڑنی شروع کر دتی گئی۔ سگوں اک زمانہ ایہا وی آیا جدوں ایہہ رسالہ "کاز" دی خدمت کرن والیاں انجمناں دا ترجمان بن گیا۔ ایخ کیوں جے ایس "کاز" نال پاکستان دے لوکاں نوں کوئی دلچسپی نہیں۔ ایس کر کے ایس رسالے دا گھیرا سوڑا ہوندا چلا گیا۔ ایتھوں

تیکر کہ ایہہ اپنی موت آپ مر گیا۔ ایہہ وی پنجابی ادبی تحریک نال اک سٹ توں
گھٹ نہیں سی کیوں جے ایس رسالے نے پنجابی ادب وچ صحت وند
تے نویاں قدراں نوں لیاؤن دا اِک زمانے وچ سوہنا فرض ادا کیتا سی۔
ایس دا کہانی نمبر، ایس دا سوانی نمبر، ایس دا نظم نمبر تے ایس دا لوک گیت نمبر
جس وچ پہلی واری فارسی رسم الخط وچ نادر دی وار گورمکھی توں التھ کے چھاپی
گئی سی ایس دے نال ای پیلو دا مرزا صاحباں دی چھپیا سی بُھلّے نہیں جا سکدے۔
ایس رسالے نے نویں ادیباں دی حوصلہ افزائی کیتی تے اجے بہت سارے
چنگے لکھاریاں نوں سامنے لیاندا پر ہولی ہولی جدوں ایہہ وی "کاز" لئی
کم کرن والے لکھاریاں دے شکنجے وچ آ گیا تے اِک واری پھیر ادب نوں
صرف ادب تیکر رکھن والے لکھاریاں مے ایہدے توں کنڈ وِلا لئی تے
راتج ایہہ اِک پمفلٹ بن کے رہ گیا۔ ایس زمانے وچ ایس نے کوئی یادگار کم
نہ کیتا۔ ہاں "شاہ حسین نمبر" ایس قابل اے کہ ایس دا تذکرہ کیتا جا
سکدا اے۔ ایہدے توں مجلس شاہ حسین یاد آ گئی۔ جدوں رائٹرز گلڈ دے
پنجابی سب ریجن نوں معطل کر دتا گیا تے پنجابی بارے کم کرن والے اِک واری
پھیر کھنڈ پنڈ گئے۔ پنجابی ادبی اکیڈمی والے تے پہلاں ای ایہناں جھمیلیاں
توں دور سن ایہناں بلاشبہ چنگے کم دی نیہہ رکھی تے اوہ ایہہ سی کہ
پنجابی دے کلاسیکی ادب نوں سودھ کے چھاپنا ایس سلسلے وچ عبدالعزیز
بیرسٹر دی ملاوٹی شعراں توں پاک ہیر وارث اِک معرکے دی چیز
گنی گئی۔ راتج ای اکیڈمی نے ایدوں مگروں وی ڈھیر یاں یادگار کتاباں

چھاپیاں اکیڈمی نوں بھانویں حکومت ولوں چوکھی امداد مِلدی سی۔ پر ایس امداد وچوں کجھ کو اوس چنگے کم لئی دی خرچ کیتا اکیڈمی دا ایہہ اُدّم وی صحت وند قدم سی۔ جیہڑا اوس کل پاکستان سطح تے علاقائی زباناں دیاں کانفرنساں بُلا کے چکیا۔ ایہناں کانفرنساں وچ اُردو نوں باقاعدہ طور تے رابطے دی زبان دے طور تے استعمال کیتا گیا۔ تے عملی طور تے ایس گل دی دس پائی گئی کہ اُردو ساڈی اِک لوڑ اے ایس نال دشمنی ساڈے لئی لابھ وایک نہیں۔

ذکر ہو رہیا سی مجلس "شاہ حسین" دا۔ ایس دی بنیاد بلاشبہ بڑے چنگے مقصداں لئی رکھی گئی۔ میلہ چراغاں اُتے کئی دِناں دے پروگرام بنائے جاندے۔ جنہاں وچ پنجابی زبان تے ادب بارے سوچ وچار حداکرے تے مباحثے وی شامل سن۔ ایس توں اڈ لوک گیتاں دیاں محفلاں وی پنجابی دے لوک سرمائے نوں عاماں تیکر اپڑان تے اپنے ایس ورثے نال پیار کرن تے ایہدے تے مان کرن لئی اِک پرپر نا سن۔ مجلس شاہ حسین نے پہلے دَور وچ خوب خوب کم کیتا۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دا ایڈیٹ کیتا کافیاں شاہ حسین دا اصل نسخہ چھاپیا گیا حقیقت الفقراء دے قلمی نسخے نوں چھاپے چاڑھیا گیا۔ اِنج ای ایہناں کماں لئی حکومت دے محکمہ اوقاف تے دوجے محکمیاں نے مجلس دا ڈھیرا ساتھ دتا۔ "پنجابی ادب" دا شاہ حسین نمبر وی مجلس دے خرچ تے انتظام نال چھپیا سی۔ مجلس شاہ حسین نے میلہ چراغاں تے منعقد کیتے گئے پروگراماں دی تشہیر دی ڈھیری

کیتی. جس دے پھل سروپ اک مادی پھیر (INTELECTUAL) پنجابی دل آونے شروع ہو گئے پر بدقسمتی ایہہ ہوئی کہ پھیر ہولی ہولی ایہدے تے دی مجلس سکول دے اوسے دُوجے گروہ دی گرفت مضبوط ہوندی گئی۔ شاہ حسین دے واسطے نال بُلھے شاہ نوں وی اپنایا گیا تے ایہناں دوہواں دیچ دی دسیع المشربی نوں اچالن دا چارہ کیتا گیا۔ ہولی ہولی ایہناں دوواں صوفی شاعراں دے تبلیغی مشن نوں اکھوں اوہلے کر کے ایہناں دیچ دی رندی، مستی تے انسانی ایکتا نوں اجاگر کرن تے ٹل لایا گیا۔ اینج پنجابی دی صوفی شاعری جیہڑی کہ اسلامی تبلیغی مشن سی ایس نوں سیکولر تے مادی قدراں ول موڑن دی زوردار کوشش شروع ہوئی۔ ایتھے آکے مجلس گروہ دیچ چنگے چنگے پڑھے لکھے تے ڈونگھی سوچ والے" ذہن شامل ہو گئے تے اینج پنجابی ادب نوں سوچ تے فکر دی مار، مارن دا منتا پکایا گیا۔ تعلیمی اداریاں دیچ وی خلاف اسلام سرگرمیاں پیر ول کڈھے لگے۔ استاد دی ایہناں نال آ رلے تے اک تعلیمی ادارے دے اشتراک نال مجلس شاہ حسین تے ایہدی سوچ نوں اگے ودھان دا کم شروع ہویا۔ ایتھے ای اک پنجاب دا نعرہ اپنایا گیا تے پنجاب دے وکھرے تشخص تے کم شروع ہویا۔ ایتھے ای دُلا بھٹی نوں پنجاب دا ہیرو تے مغلاں نوں غاصب تے ڈاکو آکھیا گیا۔ ایتھے ای "نیلا دھواں" لکھی گئی۔ جس بارے قدرت آفاقی نے اپنی کتاب پنج رنگ دیچ تبصرہ

۱؎ پنج رنگ۔ از قدرت آفاقی ص ۱۴۳

لکھیا کہ ایہدے لکھاری تے مذہب دے خلاف ہون دا شبہ ہوندا اے ایتھے ای "ساڈی دا ڈھولا"[ح۱] لکھی گئی۔ جس وچ نقش نگاری، مجلس دے پنجاب دے دکھرے تشخص تے خدا لوں گاہلاں تیکر کڈھیاں گیاں۔ ایہو زمانہ اے جدوں مجلس دی کجھ لگدی "سنگت" وچ دی اجیہیاں نظماں پڑھیاں گیاں۔ جنہاں وچ رب نوں سگرٹ پیندیاں دسیا گیا سی۔ ایہہ ای نہیں سگوں ایسے قسم دیاں نظماں نوں[ح۲] رسالہ "پنجابی ادب" وچ اوس سال دیاں بہترین نظماں قرار دتا گیا۔

ایہہ نہیں کہ ایس عرصے وچ صحت مند ادب تخلیق نہیں کیتا گیا کم کرن والیاں ایس دور وچ وی پنجابی ادب دی اُٹھ سو ورھے دی ریت نوں کجھ رکھ کے کم کیتا۔ لکھیا تے خوب لکھیا۔ ایہناں وچوں اشفاق احمد دی کتاب "ٹاہلی دے تھلے" سجاد حیدر دی "ہوا دے ہوکے" تے "سورج مکھی"، آغا اشرف تے رفعت دے افسانے ڈاکٹر باقر دا ناول تے تنقیدی، تحقیقی مضمون، حکیم ناصر سلیم کا شعر، سلطان محمود آشفتہ، سعید جعفری، رشید انور، تنویر بخاری، نذیر چودھری، خلیل آتش عبدالغفور اظہر، فقیر قادری، شوکت علی قمر، زاہد نواز، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر منیر نیازی تے ہور شاعراں دی شاعری تے قدرت فاتی، سرفراز قاضی، عبدالغفور قریشی۔ احمد حسین قریشی قلعداری، ارشاد پنجابی تے بشیر گرایا

ح۱۔ ساڈی دا ڈھولا از شفیق صوفی دیکھو نظماں نال ڈھولا ہیں تا تل گل (نقش تے رب نال بارے گستاخی)

ح۲۔ "پنجابی ادب" جولائی ۱۹۶۹ء ص ۲۱ نظم احمد سلیم (مضمون تنویر ظہور)

اقبال صلاح الدین دے تحقیقی تے تنقیدی مضمون تے کتاباں پنجابی زبان تے ادب نوں ترقی وند بنیاداں اُتے کھلہارن دا چارا پئے کر دے نیں۔ اداریاں وچوں پنجابی ادبی بورڈ سمن آباد تے پنجابی ادبی لیگ نے چنگا کم کیتا اے۔ رسالیاں وچوں "پنجابی" دے بعد "لہراں" والے سید اختر حسین سلاہن جوگ نیں۔

تعلیم دے باب وچ ڈاکٹر محمد باقر، ڈاکٹر وحید قریشی تے علامہ علاؤالدین صدیقی ورگے محسناں نوں پنجابی ادب وچ کدی وی نہیں بھلیا جا سکدا۔ جنہاں دیاں کوششاں تے اُدّم نال پنجاب یونیورسٹی وچ پنجابی شعبے دا اجراء ہویا۔ شروع وچ مجلس سکول نے ایس شعبے اُتے قبضہ کرن لئی دوھیرا ہتھ پلّا ماریا پر ایہہ کیوں جے "پنجابی مجلس" "رائٹرز گلڈ" تے مجلس شاہ حسین راہیں اپنے کاریاں توں کافی جانے گئے سن۔ ایس لئی یونیورسٹی دے کرتے دھرتیاں پنجابی شعبے دی مہار ایہناں دے ہتھ پھڑاں دا خطرہ مل نہ لیا سگوں شعبے نوں انیہے ہتھاں وچ دِتا جنہاں ایس دی نیہہ پنجابی دی اللہ سو دھیاں دی بنی بتری علامت اُتے رکھی۔ شعبہ کیوں جے نواں نواں سی ایس لئی ایہدے لئی یونیورسٹی ولوں رقماں دی کوئی زیادہ نہیں سن رکھیاں گئیاں۔ پڑھان والے اُستاداں نے اپنیاں خدمتاں پنجابی ادب تے زبان دی ترقی لئی فی سبیل اللہ وقف کر دِتیاں۔ ایس سلسلے وچ ایہناں دی جنی دی وڈیائی کیتی جائے گھٹ اے۔ علامہ علاؤالدین صدیقی جیہڑے

اوس ویلے وائس چانسلر سن ایہناں اپنے انتاں دے رجھیویاں وچوں وقت کڈھ کے آپ پیریڈ لئے، ڈاکٹر وحید قریشی، مرزا مقبول بیگ بدخشانی، خضر تمیمی، اشفاق احمد، صوفی غلام مصطفےٰ تبسم، قیوم نظر، ورگے استاداں نوں کون نہیں جاندا۔ ایہہ سارے بھلے لوک علمی تے ادبی حلقیاں وچ جانے پچھانے جاندے نیں۔ جے ایہہ آکھیا جاوے کہ ایہہ علم تے ادب دی رکھ نیں تے ایہہ جھوٹھ نہیں ہووے گا۔ یونیورسٹی وچ شروع کیتے ایس ایم۔ اے دے پہلے (Sessions) لئی جیہڑا نصاب بنایا گیا ایہدے وچ دی پنجابی دے پچھلے اٹھ سو ورھیاں دی اسلامی ریت نوں اکھوں اوہلے نہیں سی رکھیا گیا۔ ایتھوں تیکر کہ دینی ادب لئی اک پورا پرچہ وقف سی۔ جیس وچ قرآن پاک دا ترجمہ، رقعہ، جنگ نامہ تے حج دا سفر نامہ شامل سن۔ ایہہ ساریاں چیزاں اسلامیات کر کے نہیں سگوں پنجابی وچ اسلامی ادب کر کے پڑھیاں تے پڑھائیاں جاندیاں سن۔ کیوں جے جیدوں ادب دا ایم۔ اے کرنا ہووے تے جس مضمون دا ایم۔ اے کیتا جا رہیا ہووے نصاب وی اوہدے وچ دے ادب اُتے ادھار ہوندا اے تے پنجابی وچ انتاں دا دینی ادب رچیا گیا۔ ایس کر کے ایہہ لازمی سی کہ ادب دے ایس حصے نوں جانوں گراں لئی تے ایس نوں پرکھن پڑچولن لئی ایس نوں نصاب وچ شامل کیتا جاندا ایس منگ نوں نہ صرف ایس دینی پرچے وچ ای پورا کیتا گیا۔ سگوں دوجیاں پرچیاں وچ وی ایس گل دا خاص خیال رکھیا گیا کہ پاکستانی تے اسلامی نقطہ

نظر دے خلاف کوئی گل نصاب وچ شامل نہ ہووے ۔

ایہہ اک اجیہا مطالعہ سی جیہڑا پنجابی چِراں توں کر رہے سن ۔ شعبہ کھلن نال سب نے ایس قدم نوں دلوں بجانوں سلاہیا تے پہلے ای سال چالی ۴۰ دے لگ بھگ طالب علماں نے داخلہ لے لیا ۔ ایہناں طالب علماں وچ اجیہے طالب علم وی سن جنہاں پہلاں اِک اِک دو دو ایم اے کیتے ہوئے سن ۔ پر نویں شعبے دی جج پارکھ تے پڑھان والے استاداں دی غیر معمولی دلچسپی پاروں کئی طالب علماں دوجیاں شعبیاں توں (MIGRATION) دی کرائی ۔ پبلشراں تے بک سیلراں نے وی ایس شعبے نال رِل ورتن کر دیاں اپنے اشاعتی پروگراماں وچ پنجابی نوں وی باقاعدہ طور تے شامل کرلیا ۔ پنجابی ادبی اکیڈمی نے اپنیاں چھپیاں کتاباں تے طالب علماں نوں خاص رعایت دین دا اعلان کیتا ۔ لیہ ای صرف اِکّو پبلشر نے ایم ۔ اے پنجابی دیاں ضرورتاں نوں خاص دھیان رکھ کے سٹھ ستر ہزار روپیے دے خرچ نال تنقیدی تے تحقیقی کتاباں بڑے سوہنے تے سُچجے ڈھنگ نال چھاپیاں ، پنجابی دے رسالیاں "پنجدریا" لاہور "پنجابی زبان" لاہور تے "لہراں" لاہور نے خاص طور تے علمی تے ادبی مضمون چھاپن دا سلسلہ شروع کیتا ۔ ایہدے وچ اُچیچی تھاں ماہنامہ "لہراں" نوں دِتی جا سکدی اے ۔ جیہڑا ایس سلسلے وچ بازی لے گیا ۔ ایہدے وچ چھپے مضمون بوہتا کر کے بعد وچ چھپن والیاں مجموعیاں وچ دوبارہ کتابی صورت وچ محفوظ ہوئے ۔ پنجابی

دی ایس پہلی کلاس وچ حاضری اورینٹل کالج دیاں دوجیاں مضموناں دیاں کلاساں دی حاضری توں ودھ ہوندی سی۔ پنجابی دے شعبے نے کالج دی سیاست وچ وی بڑا وڈا مقام حاصل کر لیا۔ پہلے سال کئی مستحق طالب علماں نوں یونیورسٹی ولوں وظیفے وی دتے گئے۔ تے پندرھویں وچ اوّل آؤن والے طالب علم نوں پنجابی ادبی اکیڈمی ولوں پیش کیتا گیا۔ خاص وظیفہ "علامہ علاؤالدین صدیقی میرٹ سکالرشپ" دتا گیا۔

پنجابی نوں اعلیٰ سطح تے علمی پدھر تے لیون دا وڈا فائدہ ایہہ ہویا کہ ہُن پبلشر پنجابی لکھاریاں نوں جھلن ڈیہہ پیا۔ سگوں انج وی ہویا کہ اک توں ودھ پبلشر کسے اک لکھاری شے نگر پھرن ڈیہہ پئے ایہدے نال ادب وچ تحقیق، تنقید تے ت[illegible] ج [illegible] لے ادب دا واہدا ہون دے سامان پیدا ہوئے تے پنجابی دیاں علمی [illegible] پوریاں ہون ڈیہہ پیاں۔

اورینٹل کالج (یونیورسٹی) توں اڈ عام پرائیویٹ طالب علماں نے وی ایس وچ ودھیری دلچسپی دکھائی تے کئیاں تھاواں تے پرائیویٹ ایم۔ اے پنجابی کرن والیاں نوں تیاری کران لئی کلاساں جاری ہویاں، مجلس سکول جیہدا ذکر پچھے آ رہیا اے۔ ایس نے شروع شروع وچ یونیورسٹی دے ایس شعبے تے قبضہ کرن لئی ہتھ پلا ماریا۔ پر اوہ ایہدے وچ کامیابی حاصل نہ کر سکیا تھک ٹٹ کے ایس دی اُڈے تعلیمی ادارے وچ بیٹھے مجلس شاد حسین دے گھوڑ[illegible]ے

سن پرائیویٹ ایم ۔ اے پنجابی والیاں نوں پڑھان لئی مفت کلاسس کھولن دا اعلان کردتا۔ ظاہر اے مفت داسُن کے تے طالب علماں سنے ادہدر جانا سی ۔ ایم ۔ اے کلاسس نوں پڑھان تے اوہناں بندیاں نوں لایا گیا جیہڑے "مجلس سکول" دے مغز سن ۔ ظاہر اے ایہناں دے نظریے جدوں طالب علماں تے وا ضح ہونے شروع ہوئے تے ہولی ہولی حاضری گھٹ ہونی شروع ہوئی تے چھیکڑ وچ اوہو طالب علم رہ گئے جنہاں فیل ہو کے تھاں نہیں سی لبھی یاں جنہاں نے اپنے آپ نوں ایہناں دے رنگ وچ رنگ لیا سی۔

ایدھر پنجابی شعبہ بڑے سوہنے تے سُچجے ڈھنگ نال چل رہیا سی ۔ دُوجے سال شعبے دے طالب علماں تے انتظامیہ دی مدد نال شعبے دی وکھ لائبریری دی قائم کر دتی گئی ۔ ایہدے لئی فنڈز یونیورسٹی نے مہیا کیتے ۔ کتاباں دا چناؤ اُستاداں تے طالب علماں دے رل ورتن نال ہویا تے اِنج پہلی واری ساری پنجاب یونیورسٹی وچ کوئی چھ سو دے لگ بھگ چنگیاں چنگیاں کتاباں اِک تھاں اکٹھیاں ہو گیاں ۔ جنہاں توں ہر طالب علم فائدہ چُک سکدا سی ۔ دُوجے سال تقریباً سارے ای باقاعدہ طالب علماں نے نصاب دے اٹھویں پرچے وچ تحقیقی مقالے منظور کرائے ۔ ایہناں مقالیاں وچ پنجابی ادب دے بڑے بڑے اہم موضوع شامل سن ۔ ترجمیاں وچ انگریزی ادب دیاں تنقید بارے مشہور کتاباں شامل سن تے تحقیق وِچ فارسی

رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں دی ببلوگرافی تریل اڈ باراں ماہ' بچوخم نامے' ایہو جیہے موضوع شامل سن۔ شاعراں دا خصوصی مطالعہ دی کئی طالب علماں دا موضوع سی۔ جنہاں وچ میاں محمدؒ، سلطان باہوؒ تے شاہ حسین وغیرہ شامل سن تے اِنج پہلے سال ای پنجابی وچ تحقیق دے باب وچ کوئی ۲۵۔۳۰ مقالے جنی بہتری صورت وچ پنجابی ادب دے بھنڈار وچ اُچکے سن۔

امتحان ہویا۔ باقاعدہ طالب علماں دے نال نال کوئی تن سو توں دی ودھ طالب علم امتحان وچ شامل ہوئے۔

ایوب آمریت دے خلاف جدوں عوامی ریلا اُٹھیا تے ایس دی اگوائی جناب ذوالفقار علی بھٹو ہوراں کیتی جنہاں اسلامی سوشلزم دا نعرہ ماریا۔ پاکستان وچ شروع توں ای "کاز"ٖ لئی کم کر رہے لوکاں لئی ایہہ سنہری موقع سی۔ کیوں جے اوہناں دے حساب نال سوشلزم والی قدر تے ایہناں وچ تے ایس نعرے وچ سانجھی (مشترک) سبھ ای سی۔ ایہناں جھٹ جناب ذوالفقار علی بھٹو دا (SHELTER) لُل لیا تے پھیر ایس موہچے وچ بہہ کے اسلام تے نظریہ پاکستان بارے عجیب عجیب گلاں کیتیاں گیاں۔ حالانکہ جناب بھٹو نے شروع وچ ای ایس گل دا نتارا کر دِتا سی کہ اوہناں دا سوشلزم بے خدا سوشلزم نہیں۔ ایہہ اِک لحاظ نال مساواتِ محمدی اے پر ایہہ لوک تے کھلوں

ٖ کمیونزم

دی تھاں چاہندے سن بھن دی ایہناں آپ کر لئی تے اینج جناب بھٹو دی عوامی مقبولیت پاروں بھٹو دی بیڑی دے سنگ ایہہ لوہیا دی تر گیا۔

ملک دے حالات بدل گئے۔ اِک منظم سازش نال پاکستان دے اِک بازو "مشرقی پاکستان" نوں ایہدے کولوں کٹ دتا گیا۔ ایس موقعے تے ماہنگے ماوے گئے نے برملا آکھیا گیا کہ اج مسلماناں کولوں اِک ہزار سال دا بدلہ لے لیا گیا اے ایہ ذہن ماٹھا ئیاں سالاں توں سارے ای پاکستان وِچ ایس سازش وِچ رُجھیا سی کہ کسے طریقے نال پاکستانیاں دے وِچوں دو قومی نظریہ یاں اسلامی تشخص نوں کڈھ کے ایہناں وِچ دھرتی پوجا۔ نسلی یاں لسانی تشخص اُبھارے مشرقی پاکستانیاں وِچ اوہ بنگالی تے بنگلہ ازم دا نعرہ دے کے ایہدے وِچ اِک لحاظ نال کامیاب ہو گیا۔* مغربی پاکستان وِچ وی آزادی دے نال ای ہندو نے ایس سلسلے وِچ WORK شروع کر دتا سی۔ جس دی لائن اوہو ایکتا، سیکولرزم۔ کمیونزم، تے اِک ہندوستان دا احساس جگان وال سی۔

جیویں کہ پہلاں عرض کیتا جا چکیا اے کہ جناب بھٹو دی بیڑی

---

*۔ پر سابقہ مشرقی پاکستان تے اج دے بنگلہ دیش وِچ آپے جیہے ہوئے حالیاں ایہہ ثابت کر دتا اے کہ مسلم بنگال جنگ دا اے اوہ کدی وی اکھنڈ بھارت دا حصہ نہیں بن سکدا جیہڑا ملک اسلام دے ناں تے ہوند وِچ آیا ہووے اوتھے اسلام دا ای بول بالا ہووے گا (ش م)

دے سنگ ایہہ لوہیا وی ترگیا سی۔ ایس لئی ابلاغ دے سارے ای ذریعیاں ریڈیو، ٹیلی ویژن، قومی اخباراں، ثقافت تے ادب دے سرکاری تے نیم سرکاری اداریاں ایتھوں تیکر کہ تعلیم دے شعبے تیکر اُتے ایہہ ای لوک قبضہ کرن وِچ کسے حد توڑی کامیاب ہو گئے۔ ایس صورت وِچ ظاہر اے اوہ زیادہ منظم تے وَدھ موثر ڈھنگ نال "کاز" واسطے کم کر سکدے سَن۔

ریڈیو، ٹی۔وی، اخباراں تے ثقافتی اداریاں توں اڈ پنجاب یونیورسٹی دا نواں کُھلا پنجابی شعبہ وی ایہناں دے پنجے توں نہ بچ سکیا۔ اِک پاسے اوہناں طالب علماں نوں جنہاں باقاعدہ دو سال پڑھ کے اُچے درجیاں وِچ ڈگریاں حاصل کیتیاں سَن نوں نظرانداز کر کے شعبہ غیرایم۔ اے پنجابی لوکاں دے حوالے کر دِتا گیا نے دوجے پاسے پُرانے استاداں نوں جنہاں نے ایس شعبے دا بوٹا لایا سی کنوں پھڑ کے باہر کڈھ دِتا گیا۔ پھیر ایہہ وی اِک ظلم کیتا گیا کہ شعبہ دے باقاعدہ ڈگری یافتہ طالب علماں نوں دس کیتیاں گئیاں دی نوکری حاصل نہ کرن دِتی گئی جدوں کہ مجلس والے پرائیویٹ تعلیمی ادارے دے پرائیویٹ طالب علماں نوں ساریاں ای سہولتاں دِتیاں گیاں۔ نصاب وِچ اِک ڈڈھیوں ای تبدیلی کر دِتی گئی تے جیہڑا نصاب ایم۔ اے پنجابی لئی بنایا گیا۔ اوہدے وِچ پنجابی زبان تے ادب نوں پڑھن دی تھاں پراچین بھارت، پرانا تے سانجھا پنجاب، ایس دی معاشرت دے حوالے نال

پنجاب تے پنجابیت نوں اُجاگر کرن دا چارا کیتا گیا۔ ایس گل دا خاص اہتمام کیتا گیا کہ اُچ درجے پڑھن والا پنجابی ادب دی اٹھ سو ورھے دی اسلامی ریت دے نیڑے نہ جانے پائے۔ ایہہ ای نہیں سگوں نصاب وچ جتھے اسلام دا لفظ شامل کیتا گیا اوتھے نال ای ایہہ وی پکھ لا دِتی گئی کہ "اسلام دے ایتھے (پنجاب وچ) آون دا ردِّ عمل کیہ ہویا؟" نصاب دے ایس غیر اسلامی غیر پاکستانی بلکہ غیر پنجابی مزاج اُتے آواز اٹھی جیہڑی دبا دِتی گئی کہ ہن سُنن والا ای کوئی نہیں سی۔ شعبے اُتے قبضہ کران والے فیض یاب ہو کے چین دی مُرلی پیٹے وجاندے سُن۔ اوڑک جدوں لیسے نصاب نوں سمر ڈن دنڈن دا ویلا آیا تے آواز پھیر چُکی گئی جیس دے بدل صرف ایناں کیتا گیا کہ اِک سمسٹر وچ اسلامی تعلیمات پنجابی ادب دے حوالے نال شامل کر دِتیاں گئیاں۔ بالکل اوسے طرحاں جیویں ایہہ نظریہ رکھن والے کردے نیں کہ مذہب حیاتی نالوں بالکل وکھ اے ایہہ فرد دا اِک پرائیویٹ معاملہ اے۔ خیر ایہہ وی غنیمت اے پر سُنیا اے حالی ایس حصے لئی وی کوئی کتاب تجویز نہیں کیتی گئی۔ خبرے ایس حصے نوں پڑھان دا پروگرام وی ہووے ایہہ رب ای جاندا اے۔

ایس سارے کاروبار نوں دو وڈے فائدے حاصل ہوتے گئے اِک فائدہ تے ایہہ کہ ایم۔ اے پنجابی وچ پچھلے اٹھ سو ورھیاں دے پکے پیڈے ستے پردھان رنگ اسلامی تے دینی لٹریچر دے

شامل ہون نال ادب وچ اسلامی قدراں دی بحالی تے ایس رنگ نفل ہور پکیریاں کرن دا جیہڑا امکان پیدا ہو گیا سی۔ اوس نوں مُکا ای مُکا دِتا گیا۔ وقبے لکھن والیاں تے چھاپن والیاں نوں ایہہ تاثر دِتا گیا کہ اگاں وی اجیہے لٹریچر نوں پروانگی ملے گی۔ جیہڑا ایس نصاب دیاں لیہاں تے اُدھار ہووے گا۔ ایہدے نال جو جو نقصان ہوئے اوہناں نوں اُچا نویں نظرے ویکھیئے تے گل راج سامنے آؤندی اے کہ

۱۔ ایم۔ اے پنجابی چنگے نمبراں وچ پاس کرن والیاں دے مقابلے وچ غیر ایم۔ اے پنجابی لوکاں دی حوصلہ افزائی پاروں ایم۔ اے دل آون والیاں دی حوصلہ شکنی ہوئی۔ ایہدا اثر دوجے سال ای پے گیا کہ شعبہ وچ داخلہ بہت ای گھٹ گیا۔

۲۔ نصاب وچ ایس اک دم دی تبدیلی تے ہک وڈھیوں تبدیلی پاروں پبلشراں نے پنجابی دی اشاعت نوں اکدم ہتھ کھچ لئے۔ جدوں کہ کئی پبلشراں اپنے دو تن سالاں دے اشاعتی پروگراماں دا اعلان نیکر کر دِتا سی۔ اکو پبلشر جس پہلے سال ای پنجابی دے اشاعتی پروگرام تے پنجاہ سٹھ ہزار روپے لا دِتے سن۔ اوس دے برے حشر نوں ویکھ کے دوجیاں کتاں نوں ہتھ لا لئے تے حالت ایہہ ہو گئی کہ پبلشر پنجابی دے ناں نوں ای ترکن ڈیہہ پئے۔

ایس حقیقت نوں حق سچ من دیاں کہ اجوکی پنجابی لکھن والیاں

قلماں وچ ودھ گنتی اجیہیاں قلماں دی اے جیہڑیاں پنجابی ادب دی نرول "اصل عوامی" مطلب اے ملّی روایت نال جُڑیاں نیں تے اوہناں دیاں قلماں وچوں اصل پنجابی دے نال نال ایہہ احساس وی ہوندا اے کہ اوہ گل دیاں نے اج دیاں تاریخی حقیقتاں دا لشکارا دی مار رہیاں نیں۔ ایہناں حقیقتاں وچوں سب توں وڈی حقیقت ایہہ اے کہ ہن اسیں غلام نہیں آزاد قوم آں تے ایہہ آزادی سانوں جس نظریے دے سرصدقے ملی اے ایس نوں دو قومی نظریہ آکھدے نیں تے ایہدی بنیاد اسلام اے پر نال ای ایس حقیقت نوں وی منیاں بناں چارہ نہیں کہ کجھ گنتی دیاں پُرخطرناک" قلماں اجیہیاں وی نیں جنہاں دیاں نوکاں حرف اُلیکن دی تھاں اجیہا زہین رنگا جال اُن دیاں تے پھیلا ندیاں نیں جس وچ سادہ سِدھا پاکستانی پھس جاندے نیں تے پھیر نہیں ایہناں دا ایہہ زہین رنگا جال جس سن سوتر نال بنیا اے اوہ سن سوتر سیکولرازم اکھنڈ بھارت، کمیونزم تے اسلام دشمنی دی بھوئیں تے اُگدا اے۔

ایہہ زہین رنگا جال پھیلان والیاں قلماں دی نشان دہی اج دی قومی لوڑ اے۔ ہر پاکستانی پنجابی نوں ایس سلسلے وچ اپنے آلے دوالے نظر مارنی پئے گی۔ ریڈیو وچ، ٹی وی وچ، اخباراں وچ، سرکاری سطح تے کم رہے ثقافتی اداریاں وچ ایس نوں ننگیاں کرن دی لوڑ اے۔ ریڈیو وچ ایہہ عنصر موجود ضرور اے پر سولاں گھنٹیاں دی ٹرانسمیشن وچ قومی امنگاں موجب نشر ہون والے پروگراماں وچ دب کے رہ جاندا اے۔

تے اینا اثردار نہیں ۔ پر ٹی ۔ وی (خاص کر لاہور) تے ٹرسٹ دے اخبار ایہدے کرڑے شکنجے وچ جاپدے نیں ۔ اینج ای پنجابی ثقافت بارے کم کرن والا اسلام آباد والا ادارہ وی ایہدے شکنجے توں بچ نہیں سکیا ۔ مثال لئی اکو کتاب "لوک واراں" ویکھی جا سکدی اے ۔ جیہدے وچ واراں کٹھیاں کرن والیاں نے غلام محمد ڈیا نوں یادگاراں واراں وچوں صرف اوہ واراں محفوظ کر کے ساہمنے لیاندیاں جنہاں وچ سکھاں بادشاہواں دے حوالے نال مسلماناں نوں بھیڑیاں آکھیا گیا اے ۔

سوال ایہہ اے کہ جے اک بھارتی سکھ کسے افسانے وچ بس اُتے چڑھ رہیاں سواریاں دی بھیڑ نوں اوس بھیڑ نال تشبیہ دے سکدا اے جیہڑی کسے پاکستانی جاسوس نوں پھڑن نال ہو گئی سی جد دوں کہ اوس افسانے دا موضوع ایس تشبیہ نال کوئی جوڑ میل وی نہ رکھدا ہووے ۔ تے اسیں پاکستان وچ رہندیاں، مسلماناں والے ناواں نال بولے جاندیاں پاکستانی نقطۂ نظر نال کیوں نہیں لکھ یاں سوچ سکدے ؟ گل وچارن والی اے !

وڈی ایس گل دی اے کہ پنجابی دیاں ودھ گنتی وچ مستے نرول روایت نال جیہڑیاں قلماں جتھے اج کے ادب نوں زمانے دیاں لوڑاں تے قومی تقاضیاں موجب ہوندر وچ لیا رہیاں نیں اوتھے زبین رنگا جال

عـ۱ "نواں ساہت" ماہنامہ ۔ دلی (بھارت) براۓ ماہ مارچ ۱۹۶۸ء (گورمکھی)

اُنن تے بھیلان والیاں" کالیاں بھیڈاں" نوں ننگیاں دی کرن ، ایہہ کالیاں بھیڈاں ننگیاں ہو گیّاں نے عوامی حکومت تے عوام ایہناں دا نکوّ نھپنا جان دے نیں۔

۷- مُکدی گل

سِکھاں اپنی بولی نوں وِسار مُک چُکے دے مگرے تے برہمن ذہن دے تھلے لگ کے اپنی پنجابی دی آزادی جھلک نوں ہنیریاں کرن دا چارا کیتا تے پاکستان وچ وی ذکر کیتے غیر پاکستانی نظریہ رکھن والے عنصر نے پنجابی ادب نوں سیکولر کرن ، ایہناں اپنی "کانہ" نئی ورتن تے ایس دا تعلق تھلے اٹھ سو ورھیاں دے ادبی ورثے نالوں توڑن دا جتن کر کے پنجاب دی بہار ہنیریاں ول موڑ دتی۔

ذرا سوچنا چاہیدا اے کہ ایس سارے کاروبار وچ کس نے گوایا؟ تے کس نے پایا!

ساڈا معاملہ بھارتی پنجاب وچ رہن والیاں توں کجھ مختلف اے اوہ ایہہ کہ بھارتی پنجابی ، پنجابی دی ترقی دے ناں تے ہندی سنسکرت والے رستے دے سلسلے وچ دوجے دُور اپڑ گئے نیں تاں اوہ اِک باقاعدہ سازش دا شکار نیں۔ جد کہ ساڈے ایتھے ایہو جہی کوئی گل نہیں ساڈی حکومت پنجابی دی ترقی دے وچ مخلص اے ناں ایہہ کہ ساڈے ایتھے غیر پاکستانی نقطۂ نظر نال ہوند دے وچ

اڈن والا ایہہ ادب عوامی پدھر تے قبولیا نہیں جاندا۔ ایہو وجہ اے کہ ایہہ ادب چھپ کے نصاب وچ شامل ہو کے وِک جاوے یاں مفت ونڈ دِتا جاوے تے ٹُر پیندا اے نہیں تے ایہدا چھاپ کے ویچنا کوئی نفع وندی کاروبار نہیں۔

پنجابی پلیٹ فارم تے ایس سوچ تے نظریے دی ہوند نال نقصان دیاں کئی صورتاں نوں ممکن قرار دِتا جا سکدا اے۔ جویں ایہہ کہ مادیت دے پرچار تے دب دے خلاف زبان وداری نال ایس ملک وچوں روحانی قدراں گھٹ سکدیاں نیں۔ ایہدے نال اسلام تے نظریہ پاکستان نال لوکاں دی وابستگی تے ہمدردی ڈِھلی پے سکدی اے تے اِنج حب الوطنی دے گھٹ ہون دے امکان نوں رد نہیں کیتا جا سکدا جو کسے وی ملک دی سلامتی لئی خطرناک شے اے۔ فحش نگاری نال معاشرے وچوں شرم حیا گھٹاؤن تے ایتھے ابتری تے انتشار کھِنڈاں وِچ وڈھیری بددھ سکدی اے۔ ایہہ وی ممکن اے کہ جدوں ایس عنصر دیاں سرگرمیاں برداشت دی حد پار کر لین تے آجان تے سرکاری یاں غیر سرکاری سطح تے ایس نوں سٹ وج سکدی اے تے اِنج خبرے ایس نال جُڑے لوک پہلوں وانگوں کونے کھدریاں وچ لُک جان تے مٹھ دچاری پنجابی نوں وج جاوے۔ اِک دھڑکو ایہہ وی مُشٹ پان والا نہیں کہ کِتے ایس وقتی طور تے پُھوک لے جان والے ادب نوں ای

پنجابی دا نمائندہ ادب نہ سمجھ یاں منّھ لیا جاوے۔ ایس صورت وچ پنجابی زبان تے ادب دے خلاف نفرت پُنگر سکدی اے۔ جیہڑی ظاہر اے ادب دے واہدے لئی کوئی چنگی گل نہیں۔

پنجابی دی ترقی دے مسئلے دا ایڈا لمّاں چوڑا ویروا تے نکھیڑا کرن دا مقصد ایہہ سی کہ دودھ دا دودھ تے پانی دا پانی کر دتا جاوے، نکھیڑ تے نتار کے ایس گل دی دس پا دِتی جاوے کہ پنجابی زبان تے ادب دی ترقی تے اُنتی لئی اساں جیہڑیاں راہواں پھڑیاں ہویاں نیں۔ اوہ کدھر کدھر نوں جاندیاں نیں؟ تاں جے پنجابی دی اُنتی تے ترقی وچ نیک نیتی تے سچے دل نال دلچسپی رکھن والے ایہہ گو میڑ لا سکن کہ اوہناں نوں کیہڑا راہ پھڑنا چاہیدا اے؟

حوالے دیاں کتاباں دا ویروا
کتاب وافقی
(BIBLIOGRAPHY)

۱۔ آون والے: سلیم الرحمٰن، لاہور۔ نئی مطبوعات ۱۹۶۵ء
۲۔ اُردو دائرۂ معارفِ اسلامیہ، لاہور۔ دانش گاہ پنجاب۔ جلد ۵، کراسہ ۱۱ (اُردو)
۳۔ اُردو زبان کی قدیم تاریخ: عین الحق فریدکوٹی، لاہور۔ ارسلان پبلی کیشنز (اُردو)
۴۔ اورینٹل کالج میگزین: لاہور، برائے ماہ نومبر ۱۹۶۴ء (اُردو)
۵۔ "ایشیا" ہفت روزہ، لاہور برائے ۱۶ جون ۱۹۷۴ء (اُردو)
۶۔ بیلے بیلے: احمد ظفر، راولپنڈی، مکتبۂ نو ۱۹۶۴ء
۷۔ بھاشا وگیان: ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی۔ (گورمکھی)
۸۔ پکی روٹی: (مرتبہ) شہباز ملک، لاہور، تاج بکڈپو اُردو بازار ۱۹۷۳ء
۹۔ پنج رنگ: قدرت اللہ آفاقی، لاہور۔ عزیز بکڈپو اُردو بازار
۱۰۔ پنجاب دیاں ہیراں: شمشیر سنگھ اشوک، پٹیالہ (بھارت) اشوک پستک مالا۔ ۱۹۷۴ء (گورمکھی)

۱۱۔ "پنجابی ادب" لاہور ۔ برائے ماہ نومبر ۱۹۶۰ء
۱۲۔ "پنجابی ادب" لاہور ۔ برائے ماہ جولائی ۱۹۶۱ء
۱۳۔ پنجابی ادب دی کہانی ۔ عبدالغفور قریشی، لاہور عزیز بکڈپو ۱۹۷۲ء
۱۴۔ پنجابی بیر ساہت، (مرتبہ) ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل، پٹیالہ (بھارت) بھاشا وبھاگ ۱۹۷۰ء (گورمکھی)
۱۵۔ پنجابی ڈائجسٹ: دلی (بھارت) برائے ماہ دسمبر ۱۹۷۲ء (گورمکھی)
۱۶۔ 'پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر' بنارسی داس جین، لاہور مجلس شاہ حسین
۱۷۔ پنجابی ساہت دا اتہاس: گیانی ہیرا سنگھ درد' امرتسر (بھارت) ہند پبلشرز (گورمکھی)
۱۸۔ پنجابی ساہت دا نکاس تے وکاس، بلبیر سنگھ دل'، دلی ۔ نیشنل بک شاپ (گورمکھی)
۱۹۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ ۔ لاہور ۔ میاں مولا بخش کشتہ اینڈ سنز ۔
۲۰۔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند: جلد ۱۳، حصہ اول ۔ لاہور ۔ پنجاب یونیورسٹی (اردو)
۲۱۔ جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ: شہباز ملک ۔ ایم ۔ اے لاہور ۔ تاج بکڈپو ۱۹۷۴ء
۲۲۔ دی لائف اینڈ ٹائمز آف فریدالدین شکر گنجؒ: خلیق نظامی، علی گڑھ (بھارت) (انگریزی)

۲۳۔ دھرتی حقیقت راۓ: سردار ایشر سنگھ، لاہور۔
دیا سنگھ تاجر ۱۸۹۳ء

۲۴۔ ساوی دا ڈھولا: مشتاق صوفی، لاہور۔ مجلس شاہ حسین ۱۹۷۲ء

۲۵۔ سفر دی رات: منیر نیازی۔ لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری

۲۶۔ سوہنا زینی: مجید گریام۔ امرتسر۔ سمپورن سنگھ۔

۲۷۔ سیدھاں، نجم حسین سید، لاہور۔ مجلس شاہ حسین

۲۸۔ فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں: شہباز ملک،
(مقالہ ایم۔ اے۔ پنجابی ۱۹۷۲ء)

۲۹۔ فیصلے دی گھڑی: (مرتبہ) احمد سلیم، لاہور۔ عوامی ادبی انجمن ۱۹۶۹ء

۳۰۔ کافیاں شاہ حسین: شاہ حسین، لاہور، مجلس شاہ حسین ۱۹۶۶ء

۳۱۔ گورو گرنتھ صاحب اور اسلام، ابوالامان امرتسری لاہور
ادارہ ثقافت اسلامیہ ۱۹۶۰ء (اردو)

۳۲۔ گورو نانک ہندو نہیں تھے۔۔ کراچی ۱۹ء۔ فقرا مبلغین اسلام
دیندار انجمن پاکستان ۱۹۷۵ء (اردو)

۳۳۔ لوک واراں: (مرتبہ) احمد سلیم، اسلام آباد، لوک ورثہ ریسرچ سنٹر

۳۴۔ مواعظ نوشہ: (مرتبہ) شرافت نوشاہی، لاہور۔
تاج بکڈپو اردو بازار۔

۳۵۔ نواں ساہت: دلّی (بھارت) برائے ماہ مارچ ۱۹۷۵ء (گرمکھی)،

۳۶۔ ہمارا نانک: گیانی عباد اللہ، گوجرانوالہ۔ گورو نانک اکیڈمی ۱۹۶۹ء (اردو)